

Anmeldelser

Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener, Skippershoved, Ebeltoft, 2002, 248 kr.

Selvom det ikke fremgår hverken af forsiden eller titelbladet, er antologien *Mentalitet og historie* et festskrift til Alex Wittendorf udgivet i anledning af hans 70 års fødselsdag. Ordet *festskrift* anvendes ikke. I stedet er bogen *tilegnet* Wittendorf, og de 15 bidragydere har »alle valgt et emne inden for eget forskningsfelt, der ligger i forlængelse af temaer og problemstillinger, som Wittendorf har beskæftiget sig med«. Bogen adskiller sig altså fra andre festskrifter ved at forsøge sig med en strammere tematik end man normalt finder i festskrifter, der ikke sjældent kan være lidt af en blandet landhandel. Et i sig selv prisværdigt sigte. De fleste af artiklerne tager udgangspunkt i en enkelt tekst, en enkelt person eller enkeltstående episode. I det følgende skal artiklerne kort omtales i den rækkefølge, de optræder i.

Anders Bøgh skriver om hr. Erik Ottesen Rosenkrantz' personlige fortolkning af de ti bud (og mere konventionelle gengivelse af de syv dødsynder) som fremstillet i rigshofmesterens skrift fra 1476. På samme måde tager Johan R.M. Jensen udgangspunkt i Christiern Pedersens såkaldte Jærtegnspostil med henblik på en undersøgelse af den syndsforladelsesopfattelse, der kommer til udtryk i værket. I den følgende artikel er det igen en enkelt mand og hans tanker, der står i centrum. Den sidste danske provincialprior, Paulus Helie, er genstand for Kaare Rübner Jørgensens artikel. Helies kirkesyn – opdelt i henholdsvis det spirituelle, det institutionelle og det koncilære – danner forklaringsramme for spørgsmålet om, hvorfor Helie ikke blev lutheraner.

Karl-Erik Frandsen skildrer et dansk rejse-selskabs ankomst til Gdansk i juli 1526 for derefter at opridse nogle mere generelle linier om politiske forhold i forbindelse med reformations-tidens Gdansk. Morten Fink-Jensen leverer et af bogens bedste bidrag med sin artikel om den paracelsiske indflydelse i Danmark. Med udgangspunkt dels i bogsamlinger, dels i apotekstakster fra 1619 og 1645, sporer Fink-Jensen en tiltagende brug af kemiske lægemidler, hvilket ses som en klar indikator på den paracelsiske indflydelse. Vi bliver i 1600-tallet. Trine Lassen peger i sit bidrag på, hvordan Hans Nansens kosmografi fra 1633 er rensat for ortodoksi og

derfor fremstår som et unikt eksempel på verdslig verdensanskuelse i det 17. århundrede. Tredivåarskrigen er Hans Henrik Appels udgangspunkt. Med brug af en officers regimentshistorie og en menig soldats dagbog viser Appel, hvor forskellige rationaler og anskuelser, der kunne ligge bag soldaterlivet. Mens ære er drivkraften for den ene, er selve overlevelsen det vigtigste for den anden. Også forholdet mellem gudsfrygt og krigsdeltagelse står centralt i artiklen.

Gennem retsprotokoller fra henholdsvis Falster og Helsingør peger Jens Chr. V. Johansen Johansen i sin artikel på, hvordan kvinders andel i økonomiske lovovertrædelser falder, mens der samtidig kan spores en generel stigning i kvindelig kriminalitet gennem det 16. og 17. århundrede. I grove træk et udtryk for en mentalitetsforandring, der fulgte Reformationen. Gentlemanidealets betydning for den engelske handelsverden i 16- og 1700-tallet står i centrum for Søren Mentz' artikel. Den rette moralske habitus var en forudsætning for at kunne gøre sig i det internationale handelsnetværk. Men gentlemanideologien var mere end det; den var et afgørende element i selve det engelske imperiums sammenhængskraft. Fra engelske gentlemen bevæger vi os til små umennesker. En lille sort trolde med pibende stemme spiller en hovedrolle i Tyge Kroghs artikel. Selvom trolden efter eget udsagn slet ikke var en trolde, men et forbyttet menneskebarn, hører artiklen alligevel ikke hjemme i kategorien af artikler, der omhandler enkeltpersoner. Krogh tegner nemlig gennem trolddomssagen fra 1754 et billede af, hvordan den herskende elites voksende modvilje i forhold til trosretssager afstedkom en noget speget fordeling af skyld og straf i sagen.

Tre af bogens bidragydere har fundet emner fra det 19. århundrede. Dels med udgangspunkt i Johan Ludvig Heibergs Tycho Brahe-hyldest, dels med afsæt i fejringen af Brahes 300-årsdag på Hven i 1846, viser Benito Scocozza i sin artikel, hvordan den gamle astronom blev anvendt som medie for romantiske og skandinavistiske projektioner. »Folkeånden havde ophævet Tycho Brahe til ægte skandinaver«, som Scocozza ironisk skriver. Anarkisten Max Stirner er emnet for Hans Vammens idéhistoriske artikel. Stirner indplaceres i den filosofihistoriske familiesaga, og Vammen redegør dels for de kriterier, der kendetegner anarkismen, dels for Stirners samfundskritik, dels for hans angreb på kommunismen. Også Jes Fabricius Møller holder sig til idéhistorien. Guds død som metafor for modernitetens sejr i det 19. århundrede er omdrejnings-

punkt for hans artikel, hvor Nietzsche, Ranke, Hegel og Renan repræsenterer fire forskellige udlægninger af metaforens betydningspotentialer.

De sidste to artikler har hjemme i det 20. århundrede. Thorvald Staunings begravelse danner afsæt for Niels Finn Christiansens skitse af den vel nok mest navnkundige danske politiker i den moderne danmarkshistorie og hans politiske karriere. Året efter Staunings død stiftede tre mænd aktieselskabet Nordværk. Henrik Lundbak opruller hele historien om værneragerforetagendet Nordværk og dets implicerede parter. En fortættet skildring om et atypisk foretagende i forhold til den normale tendens i den økonomiske kollaborations historie under besættelsestiden. Afslutningsvis giver Peter Henningsens fine interview med Wittendorf, der tidligere har været bragt her i tidsskriftet, læseren mulighed for at stifte bekendtskab med fødselarens egen opfattelse af mentalitetshistorien.

Bogen – og ikke mindst dens forord – giver anledning til nogle betragtninger om mentalitetshistorie og brugen af denne betegnelse. Jeg vil nødig fremstå som en slags kommissær på mentalitetshistoriens vegne. Men når nu redaktørerne har lagt op til en tematisk mere stram linie end man normalt møder i festskrifter, så fortjener deres initiativ også en kommentar. »Den mentalitetshistoriske dagsorden indebar et brud med ældre tiders idéhistorie og den deraf følgende fokus på de lærde elitors tanker og teorier«, skriver redaktørerne i forordet. Alligevel kredser langt størstedelen af teksterne om traditionel idéhistorie og »de lærde elitors tanker og teorier«. Lidt polemisk kunne man sige, at kun ganske få af antologiens artikler lever op til de kendetegn, der præsenteres i forordet som mentalitetshistorie. Mest undrer det mig, at man har haft så travlt med at tage afstand fra den traditionelle mentalitetshistorie, der kaldes – uha – funktionalistisk og generaliserende.

Det forklares desuden, hvorledes den nye kulturhistorie er blevet en samlebetegnelse for »de mangeartede undersøgelser af ofte mere afgrænsede problemstillinger, der netop havde til formål at indkredse variationer, modsætninger og forandringer«. Forordet parfumeres med navnene Peter Burke, Natalie Zemon Davis, David W. Sabeau, Robert Darnton og Roger Chartier – den moderne historiedisciplin verdensstjerner; navne, der vel efterhånden er *main stream* og således næppe længere repræsenterer et nybrud. Forordets lidt flegmatiske introduktion til mentalitetshistorien kommer derfor utilsigtet til at udvande mentalitetsbegrebet. I sidste ende dækker mentalitetshistorie ifølge forordet alt det, der siger noget om fortidige forestillingsverdener.

For de traditionelle mentalitetshistorikere var forholdet mellem struktur og begivenhed,

mellem tid og individ, mellem nødvendighed og tilfældighed helt afgørende. I dag er dette problemkompleks – måske af gode grunde – helt fraværende. Men er det ikke undergravende for mentalitetshistorien som helhed – og næsten ahistorisk – ikke at ville forholde sig til de problemstillinger, metoder og anskuelser, der indtil for få årtier siden var de mest iøjnefaldende kendetegn ved mentalitetshistorien? Ved kun at lægge vægt på den mest populære – og primært angelsaksisk prægede – »mentalitetshistorie« lades både læseren og mentalitetshistorien på sin vis i stikken. Hvis der i øvrigt skal sættes navne på, ville det måske have været mere relevant at nævne Daniel Roche, Jaques Revel, Arlette Farge, Alain Corbin og den efterhånden lidt forkætrede Michel Vovelle som Annales-skolens arvtagere eller slægtninge. Det er alle historikere, der har bragt den oprindelige mentalitetshistorie videre med deres *histoire des sensibilités* (Roches betegnelse). Post-Annales kunne man kalde dem med undtagelse af Vovelle, der er forankret i den traditionelle kvantitative tilgang.

Man kan mene, at det er lige lovlig megen ståhej på grund af et festskrift. Men det er et interessant scenarie, der opstilles med bogen. Når adskillige af bidragene til denne antologi tager udgangspunkt i isolerede episoder, enkeltstående tekster eller individer ligger der således en markant afstand til den traditionelle mentalitetshistorie. Lad mig slå fast, at det ikke gør bidragene ringere. Der er mange fine artikler (specielt Fink-Jensen, Johansen, Krogh, Mentz, Scocozza og Lundbak – mens et par stykker nok burde have været afvist, hvis ikke lige det ville have ødelagt den gode stemning). Men det åbner for spørgsmålet om mentalitetsbegrebets (som jeg – for en ordens skyld – mener, man bør holde fast i) anvendelighed som dækkende faghistorisk betegnelse eller måske snarere, hvad bogen har med mentalitetshistorie at gøre.

Ulrik Langen

Christer Lundh og Kerstin Sundberg (red.): Gatehus och gatehusfolk i skånska godsmiljöer, Nordic Academic Press, Lund, 2002, 253 s., 220 svenske kr.

I oktober 2000 afholdtes konferencen Gatehus och Gatehusfolk i Skåne. Konferencen lå indenfor rammerne af det tværfaglige forskningsprojekt Människor-makt-modernitet. Skånska godsmiljöer från högmedeltid till nutid. Bidragene til denne antologi udspringer af bidragene fra konferencen, og er i vid udstrækning en række pionérbegynder skrevet af folk fra en bred vifte af

videnskabelige retninger (kulturgeografer, historikere og kunsthistorikere). Disse forskere har gravet sig igennem kirkebøger, jordebøger og topografiske kort, og er kommet frem til ny viden om forholdene for den laveste samfundsgruppe i de skånske landsbyer fra 1500-tallet til begyndelsen af det 20. århundrede.

Formålet og sigtet med antologien er kort sagt at løfte gadehusfolket (gadehusmændene) ud af den historiske glemsel, og dette lykkes til fulde. Antologien består af 12 artikler samt en indledning, der alle befinder sig på et højt videnskabeligt niveau. I den lange indledning redegør Christer Lundh forstandigt for forskningen og definerer begreberne. En egentlig forklaring på artiklernes rækkefølge eller deres aktualitet giver han dog ikke, og det savnes ikke blot i denne antologi, men i antologier generelt.

De 12 bidrag falder indenfor tre hovedgrupper: Den første fokuserer på bygninger og deres fysiske placering i landsbyen. Den anden undersøger gadehusfolkets demografi og økonomi. Den tredje diskuterer de kulturelle og sociale aspekter af gadehusfolkets rolle i godsmiljøerne.

Gadehusene var mindre huse (hytter) i landsbyerne eller omkring herregårdene, som var bygget direkte ud til gaden og oftest uden tilhørende jord, eftersom de var bygget på fællesjorden (imidtildid havde en minoritet en jordlod). Visse huse havde dog en mindre have, hvor der kunne etableres et mindre urtebed (ofte blev der plantet kål). Gadehusene udenfor landsbyen fulgte samme mønster og var bygget på marginaljord i skovområder. I forbindelse med den generelle befolkningsvækst fra slutningen af 1700-tallet og op gennem det 19. århundrede dukkede nye gadehuse op på grænseområderne mellem landsbyerne, hvorefter antallet af huse så småt stagnerede. Selve huset var som oftest en jordhytte med stråtag og lerklinede vægge bygget i bindingsværk. Fra midten af 1800-tallet ændredes byggeteknikken, men endnu indtil 1930'erne var det ussel bebyggelse uden køkken, og med fugtige rum. De bevarede gadehuse er i dag ombygget til fritidshuse, og kan ses mange steder i det skånske landskab.

I den anden hovedgruppe af artikler, hvor man ser nærmere på de demografiske og økonomiske aspekter, kommer forfatterne med flere fine iagttagelser. Beboerne af gadehusene var ikke kun fattige landarbejdere, men beskæftigede sig i høj grad også med håndværk. Gert Jeppson har fundet 42 forskellige erhverv blandt gadehusenes beboere i 1600-tallet. Der var tale om en heterogen gruppe, som tillige var temmelig mobil. Mange boede kun på samme sted i et par år. Håndværkere blev boende længere tid end landarbejdere, fattiglemmer og soldater. Inspektører og skolelærere blev boende længst. Det skal dog noteres, at der findes periodemæssige udsving. I takt med den industrielle revolution

begyndte landbefolkningen at blive færre fra de sidste årtier af det 19. århundrede. Og selvom den generelle mekanisering også fik betydning for landbruget, opstod der mangel på arbejdskraft. Dette skyldtes især, at den fattige gadehusbefolkning søgte mod byerne og efterlod husene tomme bag sig. Der kom naturligvis også voksende efterspørgsel efter håndværkere. Det gamle system med hoveri (dog i en mildere form) blev til dels genindført og forblev i brug et stykke tid op i det 20. århundrede. Det sidstnævnte bliver diskuteret i antologiens næstsidste artikel af Henrik Svensson, og især den artikel bør fremhæves for sine fine resultater.

Gadehusfolket havde stor betydning for oprettholdelsen af godskulturen. De leverede arbejdskraft til landbruget, tjenestefolk til herregårdene, soldater til hæren og senere lærere til landsbyskolen. Muligheden for social mobilitet var lille indtil begyndelsen af det 20. århundrede. Dog findes der eksempler på, at nogle blev udnævnt til skovridere, forvaltere osv., men generelt forblev gruppen socialt undertrykt. Kerstin Sundsbergs bidrag kaster lys over disse elementer, men samspillet mellem den undersøgte befolkningsgruppe og deres bidrag til kulturen kunne godt fortjene at blive undersøgt mere dybdeborende.

Det ville have været mere optimalt, hvis udgiverne havde præsenteret den undersøgte periode i titlen. I samme moment kan det undre, at man har valgt at bringe danskeren Hans Christian Johansens artikel, som fokuserer på danske forhold. Denne artikel er unægtelig velskrevet, og Johansens bidrag er, fra en dansk vinkel, et vigtigt supplement til Fridlev Skrubbeltrangs (endnu) monumentale disputats *Husmand og Inderste* fra 1940. Men en egentlig anknævnelse til forskningsprojektet kan Johansens bidrag næppe siges at have – ikke ét eneste sted bliver der foretaget sammenligninger mellem danske og skånske forhold. Heller ikke i den afsluttende konklusion, hvor de øvrige artikler bliver sat i en forklarende sammenhæng, bliver Johansens bidrag sat ind i en kontekst, men får lov at stå underligt alene.

Johansen beskriver 1700-tallets danske gadehuse, og Fernlund konkluderer i sin artikel, at 1800-tallets skånske gadehuse var bygget på en lignende måde, men denne iagttagelse bliver først nævnt i antologiens fælles konklusion, og uden at årsagen til den tilsyneladende ændring i den skånske byggeteknik bliver diskuteret. Med andre ord bruges danske forhold ganske ukritisk til at beskrive de byggetekniske forhold i Skåne før det 19. århundrede. Det havde ellers været på sin plads, at diskutere dette i sammenhæng med Johansens danske bidrag. Det svenske begreb gatehusfolk, har jo egentlig dansk oprindelse og betegnelsen forekommer hovedsageligt i skånske arkivalier fra 1682, men næv-

nes også sporadisk i kilder fra Halland og Blekinge. Der er altså en form for sammenhæng mellem begrebet og »danskertiden«, og denne historiske drejning kunne have givet Johansens bidrag mere fylde og kontekstuel aktualitet.

Med denne publikation bliver det skånske gadehusfolk imidlertid løftet ud af glemslen, og alt i alt er der tale om en meget relevant bog der er væsentlig for alle, som beskæftiger sig med landbefolkningens sociale forhold. Antologien er rig på detaljer, men (som det ofte er tilfældet med antologier) fattig på samlende problemstillinger, og diskuterende opsamlinger på de forskellige artikler.

Til sidst et lille suk og opråb til forlagene: Der bliver i en bog som denne undersøgt et ganske stort antal skånske sogne, og det ville derfor have været en fin service for læseren, hvis bogen var blevet udstyret med et sted – og navneregister.

Claus Mechlenborg

Bondegårde i Danmark, Landsforeningen for bygnings- og landskabskultur i samarbejde med Skib Forlag, Skib Forlag, København, 2002, 160 s., 298 kr.

Bønderbygninger i Danmark oplever i disse år en sand renæssance som emne for bøger, artikler, forskning og i bevaringsdiskussionerne. I 1999 blev Peter Dragsbo og Helle Ravns forskningsprojekt Gårdens Landskab indledt under satsningsområdet Det agrare Landskab, og det har foreløbigt kastet flere publikationer af sig, ikke mindst den samlende *Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til* (udkom 2001, anmeldt i *Fortid og Nutid* 2003:1, s. 71) og, for det sønderjyske materiale, *Taks og Trempel* (2002) I disse værker undersøges bygninger og landskab ud fra et helhedssynspunkt og i sammenhæng med kulturhistoriske, socialhistoriske og økonomihistoriske aspekter eller, med andre ord, med en etnologisk tilgang. Dette er en tilgang, som i bevaringsdebatten ofte står som fortalere for et inkluderende forandringssyn på bygninger, hvorimod de fleste andre deltagere i bevaringsdebatterne nærmere synes at forfægte et synspunkt, som, mere eller mindre bevidst, æstetisk udpeger bygninger og/eller helheder til at placeres i en tidsmæssig frossen tilstand. Groft sagt, for de mangfoldige perspektiver i bevaringsdebatten er svære at få hold på.

Også Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur har gennem snart mange år ydet et stort og nødvendigt arbejde for at åbne vore øjne for bønderbygningers bevaringsværdige kvaliteter og har, indikeret i sit navn, ofte blik for de

større sammenhænge, som bygningerne indgår i. Det fremgår af den pressemeddelelse, der udsendtes i forbindelse med udgivelsen *Bondegårde i Danmark*, at det er denne interesse, der gør, at foreningen udgiver bogen: »*Den ene stråtekte gård efter den anden forsvinder, de smukke gamle stuehuse bliver borte i et virvar af siloer og tilbygninger, eller efterhånden som jorden bliver frasolgt eller forpagtet af nabogårde forfalder bygningerne for derefter helt at forsvinde*«, omend der her afsløres en regulær smagsdom, som også ind i mellem kommer frem i bogens tekst. Bevaringssspørgsmål er dog i alle tilfælde også spørgsmål, hvor man vælger, hvad der er bedst, hvad man gerne vil bevare. Det vises fornemt i bogen, og heldigvis er det ikke jammer det hele. Mange anlæg står smukt, forbilledligt vedligeholdt og ikke nødvendigvis under fredning, selvom man aner forfatterens ønske om, at det gjorde de. Hvorfor melder bogen dog ikke noget om, andet end de oplagte æstetiske kvaliteter. Både dette emne og spørgsmålet om »bevaringsværdigrundlag« berørt ovenfor kunne det have været spændende med et kort afsnit om.

Afsnit og emner er et forfattervalg, men hvem forfatteren præcist er, er ikke helt til at vide. Da Torben Lindegaard Jensen har lagt sin store fotosamling og sine optegnelser til grund for bogen (det nævnes i forordet), må man vel formode, at teksten også skyldes ham. Der er dog ikke noget noteapparat eller blot en simpel litteraturhenvisning i bogen, ligesom der altså ikke angives nogen egentlig forfatter. Det er foreningen, der taler, og hvad den end har at melde om bygninger, konstruktioner m.v. må herefter uden videre stå til troende. Indledningsvis nævnes ganske vist Reinhold Mejborgs initiering af interessen for bønderbygninger i Danmark, og også Halvor Zangenberg og Axel Steensbergs undersøgelser nævnes, hvorimod det forekommer underligt, at Svend Jespersens mange rejser i forbindelse med Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser ikke nævnes, ikke mindst da der flere gange henvises til Frilandsmuseet i Sorgenfri, hvis ældre bygninger i vidt omfang er hjemtaget på baggrund af Bondegårdsundersøgelserne, der som arkiv ligger på Danmarks Nyere Tid på Nationalmuseet.

Bondegårde i Danmark er bygget kronologisk op, fra oldtid til vore dage og med »indskud« der forklarer byggeskik, skorstenene, vinduer og døre, kalkning, stråtage og gavle m.v. Trods ovenstående kritiske bemærkninger er der ikke tvivl om, at den unavngivne forfatter her ved, hvad han taler om. Det er vanskeligt stof på en let måde at omsætte i ord, og man må sige, at det her lykkes – og bagved mere end aner man Steensbergs værker men også Bjarne Stoklunds lille men udtømmende *Bondegård og Byggeskik før 1850* (DHF's håndbøger). I det hele taget er bogen velskrevet og let tilgængelig – og dermed

opfylder den sit formål for foreningen, nemlig (tror jeg da) at være en øjenåbner for bondegårdenes kvaliteter og de trusler mod dem, som forfald eller omlægninger af landbruget giver. Det er for øvrigt i den forbindelse en stor kvalitet ved bogen, at den ikke forfalder til »bindingsværksromantik«, men også har afsnit om, f.eks. de af modernistiske arkitekter senere så forkætrede Bedre Byggeskiksgårde, der modsat i den brede befolkning vel stadigvæk i dag står som noget af det mest kernerdanske (og bevaringsværdige) overhovedet. I nutidig bykultur er prædikaten »muremestervilla« (som ofte er lavet med Tegnehjælpen i baghånden) et salgsargument i sig selv.

Vigtigst i bogen er vel nok de mange illustrationer, først og fremmest fotografierne, der er godt gengivet og som udgør bogens skelet. Efter en kort indføring i hvert afsnit eller tidsepoke følger nemlig et antal udvalgte gårde med et stort og ofte også et mindre fotografi samt hertil en kortfattet, forklarende tekst. Det gør bogen let anvendelig i den brede debat og en behagelig smuk genstand at sidde med i hånden. Det er også rart, at der er ofret den nødvendige korrektur, så man ikke geråder ud i mindre heldige forståelser blot pga. stavfejl eller besynderlige orddelelinger mv.

Bondegårde i Danmark er således ikke en bog til brug i et videnskabeligt arbejde af bondebygninger (dog undtaget fotografierne), her må som de nyeste skud henvises til de værker, som indledningsvist blev nævnt. Derimod er *Bondegårde i Danmark* et gedigent indlæg fra Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur i debatten om kulturmiljøer, bondebygninger og bevaringsværdier, som tilmed er let tilgængelig også for læseren uden den store forhåndsviden om emnet.

Mikkel Venborg Pedersen

Bjørn Westerbeek Dahl: Geddes elevere kort over København 1761, Arkitektens Forlag, København, 2002, 63 s. + kortmappe med 36 kort, 1.650 kr.

I receptionen på Københavns Stadsarkiv hænger et 2,5 x 2,5 m stort kort over København, som byen så ud omkring 1760. Kortet er en kopi af Christian Geddes original, som nu opbevares under mere betryggende rammer andetsteds på stadsarkivet. Det gør nu ikke så meget, da kopien i realiteten er mere seværdig end originalen. Bergiafonden har nemlig bestøttet en elektronisk »restaurering« af kortet, som gør det langt lettere at se, hvad det egentlig forestiller. Originalen er blevet temmelig beskidt og hærget gennem de forløbne ca 250 år. Ja, den fremstår nær-

mest som én stor brun masse, hvor det er vanskeligt at se, hvad kortet egentlig forestiller. Takket være Bergiafondens rundhåndede bidrag er det blevet muligt for alle at se kortet. Har man ikke tid og lejlighed til at besøge stadsarkivet, kan man i stedet investere i den flotte udgivelse af kortet, som i 2002 udkom på Arkitektens Forlag. Den er ganske vist dyr, men det er en stor oplevelse at gå på opdagelse i dette enestående kort fra 1700-tallets København, og da især i den elektronisk restaurerede udgave.

For de mange penge får man dels en bog, hvor rådhusbibliotekar Bjørn Westerbeek Dahl kompetent og minutiøst gennemgår kortets enkelte bestanddele samt dets tilblivelseshistorie, og dels en kortmappe indeholdende 36 ark med det restaurerede kort. Har man tid og lyst kan man gå i gang med saks og lim og sætte de mange enkeltark sammen til ét stort kort. Det fremgår af Westerbeeks Dahls gennemgang af kortets tilblivelseshistorie, at det ikke var nogen enkel sag at bekoste og fabrikere et så ambitiøst kort. Det ambitiøse består i, at kortet er eleveret, hvilket vil sige, at bygningerne er med på billedet. De er »rejst op«, om man så må sige, således at man kan se, hvordan de enkelte huse så ud. Forbilledet for arbejdet var Louis Bretez' eleverede kort over Paris fra 1739, som i samtiden blev betragtet som en imponerende kartografisk bedrift. Kortet over Paris viser byen »som ved et øjekast«, hvor man ser ud over alle bygninger, der rejser sig billedligt direkte fra det underliggende kort uden nogen form for perspektivisk forkortning. Og det samme gør københavnerkortet, som sad man i en luftballon over 1700-tallets København. Denne form for elevering havde været kendt siden Renæssancen, også i Danmark, hvor Peder Hansen Resens kort over København fra 1674, også er eleveret (dette kort befinder sig, sammen med talrige andre, på Københavns Stadsarkiv).

På baggrund af en kongelig resolution, der bestemte, at Københavns Magistrat skulle lade udfærdige et nyt kort over hovedstaden, udpegede fortifikationschef Samuel Christoph Gedde i 1757 sin søn, premierløjtnant og overkonduktør Christian Gedde, til at udføre det eleverede kort. Som medhjælpere fik Gedde sin yngre bror, underkonduktør Hans Christoph Gedde, og underkonduktør Carl Christian Pflueg. Det var en stor opgave, de nu gav sig i kast med. Og den var ingenlunde let, bl.a. fordi der rejste sig mange principielle problemer: For det første var der spørgsmålet om målestoksforholdene, når man ønskede at levere bygningerne. Det forholdt sig jo således, at nogle bygninger ville blive skjult bag andre, hvis man skulle overholde de eksisterende målestoksforhold. Men da man netop ville vise bygningerne, måtte man også »fuske« med målestoksforholdene. For det andet var der et problem omkring byens fæstningsværker. Hvis

man optegnede disse nøjagtigt, som de så ud, kunne enhver fjendtlig magt, ved at studere kortet nøje, regne ud, hvorledes man kunne belejre og indtage byen. Det anbefalede derfor, at man i stedet nøjedes med at tegne konturerne af fæstningsværkernes indre og ydre grænser.

Danske Kancelli, som havde beordret udførelsen, vedtog, at arbejdet skulle tage tre år og udgifterne beløbe sig til 1.025 rdl. Men som det altid går med den slags grandiose projekter, blev hverken tidsplanen eller den økonomiske ramme overholdt. Det var dog ikke Geddes skyld alene. Gedde lagde ud med at lade opmåle og tegne en række kvarterkort, som skulle danne grundlag for det store eleverede kort. Disse 12 kort, der viser byens kvarterer med matrikelnumre, grund- og husarealer samt ejernavne, lå færdige i 1758 – de blev i øvrigt udgivet af Københavns Kommune i 1940 – og er holdt i smukke stærke, betydningsbærende farver, således som 1700-tallets kartografer gerne gjorde det: Rødt dominerer som bygningssignatur, grønt betegner parker og haver, gult tømmerkonstruktioner, blåt havnens vand, kanaler og voldgrave og sandfarve betegner ubebyggede arealer. Denne farvesymbolik var så almindeligt kendt og benyttet, at Gedde ikke behøvede at påføre kortene en signaturforklaring.

Efter mange bryderier mellem Københavns Magistrat og overkonduktør Gedde om, hvorledes kortet skulle udføres i praksis, lå det færdig i 1761, hvor Gedde afleverede det til Danske Kancelli. Kancelliet glemte imidlertid at fortælle opdragsgiveren, Københavns Magistrat, at de havde modtaget kortet, hvorfor Magistraten var af den overbevisning, at Gedde endnu ikke var færdig med arbejdet! Da Gedde i 1763 derfor henvendte sig til Magistraten for at tilbyde sin arbejdskraft til nye opgaver svarede magistraten spydigt, at man ikke ville befatte sig mere med ham, før han havde færdiggjort det eleverede kort. Gedde misforstod forstæeligt nok denne spydighed – han havde jo allerede afleveret sit kort – og troede, at det drejede sig om Bretez' kort af Paris, som han havde haft til lån som forlæg for sit eget kort. Dette afleverede han derfor pligtskyldigt til Magistraten.

I 1766 blev Gedde forflyttet til Frederikshald i Norge og fire år senere – i 1770 – begyndte Magistraten at undre sig over, hvor det eleverede kort i det hele taget var blevet af. Pudsigt nok synes ingen at have spekuleret over dette tidligere. Man sendte derfor en kraftig rykker til den arme Gedde om at fluks at aflevere kortet. Gedde, der jo ikke havde det længere, henvendte sig til sin chef for at høre, hvor det var blevet af. Det viste sig nu, at det befandt sig hos den kendte amtmand og topograf Hans de Hoffman, der var præsident i Fredericia. Hoffman havde efter alt at dømme lånt kortet fra Danske Kancelli, som siden havde glemt alt om det. Hoffman blev an-

modet om at aflevere, og han sendte det derfor til kongens generaladjutant Andreas Hauch, hvorefter det kom til at befinde sig på Christiansborg Slot. Magistraten fik derfor at vide, at de kunne henvende sig hos Hauch med deres anmodning.

Westerbeek Dahl påpeger i sin redegørelse, at årsagen til disse bryderier måske skyldtes, at der oprindeligt skulle have været lavet to kort: Ét til Kongen, som viste fæstningsværkerne, og ét til Magistraten, der skulle stikkes i kobber og udgives, og som derfor ikke viste fæstningsværkerne. Det var derfor, at Gedde afleverede sit kort til kancelliet og ikke til Magistraten. Men om han, i givet fald, nogensinde fik lavet det andet kort er uvist. Muligvis havde kancelliets embedsmænd også glemt, hvordan det egentlig forholdt sig med det kort, for de udleverede det i hvert fald i 1771 deres (og kongens) eksemplar til Magistraten. At det forholdt sig på denne måde er imidlertid kun en hypotese.

Herefter blev kortet ophængt i rådstuen på Københavns Rådhus, og selvom det oprindeligt havde været planen at kortet skulle have været stukket i kobber og udgivet, blev dette ikke gjort. Ej heller blev de 12 kvarterkort udgivet. Kortet hang på rådhuset frem til 1795, hvor det heldigvis blev reddet under Københavns brand. Siden blev det ophængt på det nye rådhus på Nytorv, hvor det hang indtil man ved flytningen til det nuværende rådhus i 1903 tog det ned og arkiverede det i rådstuearkivet, det nuværende stadsarkiv. På dette tidspunkt havde kortet lidt alvorlig skade efter mange års ophold i pulserende politikercigarrøg og anden almindelig slitage. Nogle mislykkede restaureringer og overfladebehandlinger gavnede heller ikke kortet, som nu var blevet så brunt som amerikansk ahornsirup. Ved afleveringen til stadsarkivet var det faktisk så medtaget, at man ikke kunne have det hængende fremme. I 1963 blev det restaureret af Nationalmuseet, hvorefter det ophængtes på Københavns Bymuseum. Her hang det indtil 1987, hvor det blev nedtaget og igen arkiveret på stadsarkivet.

Så meget om kortets tilblivelseshistorie, som imidlertid er langt mere kompliceret og problematisk end antydte her. Men det kan man selv læse videre om i Bjørn Westerbeek Dahls interessante redegørelse. Hvad angår selve kortet – eller rettere sagt: de 36 ark – er der kun at sige, at det en sand fornøjelse for en 1700-tals *freak* som undertegnede at studere det i detaljer. Her kan man ved selvsyn gå på vandring i København før branden i 1795, følge gadernes forløb, bygningernes udseende, gaders og kvarterers navne og meget mere. Ikke mindst kan man få et overblik over de dengang næsten ubebyggede brokvarterer, Frederiksberg og Amager. Over de landsteder og andre bebyggelser, som befandt sig udenfor voldene. Man kan fordybe sig i time-

vis med dette fantastiske kort. En stor tak skal derfor lyde til Bergiafonden og Arkitektens Forlag, som har gjort dette muligt. Og selvom bogen er dyr, er den alle pengene værd.

Peter Henningsen

Karl Peder Pedersen: I kommissionens kløer. Kommissionsdomstolene – dansk forvaltnings særlige undersøgelses- og domstolsinstanser, 54 s. Jørgen Mikkelsen: Bag tremmer. Ældre straffeanstalter og deres arkivalier, 56 s. Michael Hertz: Hvad er en journal? – og hvad kan jeg bruge den til?, 46 s. Steffen Elmer Jørgensen: Veje i Danmarks historie. Om kilder til Danmarks vejhistorie, 47 s. Søren Toft Hansen: Folkeregistre. Historie, lovgrundlag og benyttelse af de kommunale folkeregistre, 40 s. Anne Dorthe Hedeboe: Det grænseløse arkiv. En brugervejledning til Dansk Data Arkiv. Informationsserien, hæfte 1-6, udgivet af Statens Arkiver 2002, 70 kr. pr. hæfte, 300 kr. for hæfte 1-6.

Disse seks hæfter er de første i Informationsserien, der viderefører Arkivernes Informationsserie 1991-1999. Arkivernes Informationsserie udkom med 17 større og mindre hæfter, der behandlede meget forskellige emner; en samlet fortegnelse er optrykt i alle hæfter i Informationsserien. Foreløbig overflødiggøres den gamle serie ikke, men i betragtning af udviklingen i iteknologien kan man vel umiddelbart stille spørgsmålstegn ved, om der overhovedet er behov for en sådan ny serie. Kunne man ikke forestille sig, at en væsentlig del af de emner, metoder og problemer, som Informationsserien formidler, lige så vel kunne formidles på internettet, via de enkelte institutioners hjemmeside?

Der er ikke nogen indbyrdes sammenhæng mellem de første seks hæfter i Informationsserien. Vi bevæger os fra renæssancens kommissioner til det virtuelle arkiv. Redaktøren Dorrit Andersen, der har redigeret hæfte 1-4 alene, hæfte 5-6 i samarbejde med henholdsvis Peter Fransen og Nanna Floor Clausen, har prioriteret mangfoldigheden og spændvidden i serien, ligesom der er store variationer mellem strukturen i de enkelte hæfter. Det er et godt valg. Variationen i emnerne bør naturligvis også afspejle sig i behandlingen af disse, skønt man kunne have ønsket sig visse standarder i alle hæfter, f.eks. krav til ordforklaringer. Generelt må det imidlertid konkluderes, at serien metodisk og pæda-

gogisk er vellykket, grundig og overbevisende, men at nogle hæfter bedre end andre formidler de problemer og potentialer, der er knyttet til det specifikke materiale.

Første hæfte i Informationsserien er Karl Peder Pedersens *I kommissionens kløer*. Dette hæfte hører til seriens pædagogisk mest vellykkede. Samtidig angiver den periodiske afgrænsning det enorme materiale, der er at finde i kommissionsdomstolens virke, fra renæssancetiden over Griffenfeld- og Struensee-sagerne, til Tamilsagen og kommissionen til undersøgelse af politiets efterretningsvirksomhed 1945-1989, der ved hæftets udgivelse endnu ikke havde afsluttet undersøgelserne. Disse hører naturligvis til de mere spektakulære sager. Langt flere og mindre opmærksomhedsskabende kommissioner er kommet og gået: Kommissioner til undersøgelse af klager fra bønder og borgere over herremænd og administratorer, trolddoms- og ildebrandskommissioner. Centralt for kommissionernes virke er, at man med disse har villet til bunds i en sag, og at de mange kommissioner derfor har efterladt sig et betydeligt kildemateriale, der imidlertid ikke altid er så let at lokalisere, idet kommissionernes arkivalier er placeret i forskellige offentlige forvaltningers arkiver, til tider lovforberedende, dømmende og undersøgende kommissioner mellem hinanden. Til lokalisering kan *I kommissionens kløer* være til god hjælp, og ikke mindst kan hæftet læses som indføring til det meget store og meget varierede materiale, som skiftende tiders lokale, regionale og nationale kommissionsarbejde har skabt, og endelig pege på de muligheder for studier på disse tre niveauer, der ligger i kommissionsarkivalierne.

Også seriens andet hæfte, *Bag tremmer* af Jørgen Mikkelsen, er pædagogisk vellykket. Som i seriens første hæfte gives en glimrende historisk oversigt, en minidugave af fængselsvæsnets historie. Formidlingsmæssigt demonstrerer forfatteren fængsels- og arresthusarkivaliernes anvendelighed ved personalhistoriske eksempler; et glimrende arbejde og tillige spændende læsning, der samtidig giver en god vejledning i specifik brug af de ofte meget omfattende arkiver, og den ikke altid lige indlysende, men dog tilstedeværende, korrespondance mellem det enkelte arresthus eller fængsels arkivalier.

Denne vej er delvist forladt i Michael Hertz' hæfte *Hvad er en journal?*, hvor forfatteren i øvrigt føler sig foranlediget til at hævde, at: »Det er papirnussernes verden, vi nu skal kigge ind i, tør læsning om kedsommelige rutiner« (s. 5). Det er nok muligt, at arbejdet med journaler har været tør og kedelig; det kan man til gengæld ikke sige om Hertz' arbejde, der grundigt og informativt tager læseren ved hånden gennem journalernes komplicerede labyrint. Mens eksemplerne på arkivaliernes anvendelse i de to første hæfter bliver givet ved »sager« i særskilte

tekstafsnit, løses denne opgave i forbindelse med journalerne ved hjælp af illustrationerne og de meget omfattende og udførlige tekster til disse. Igen et formidlingsmæssigt godt valg, om end noget paradoksalt, for man kan vel næppe – i øvrigt i tråd med forfatterens indledende bemærkning – tænke sig noget mindre illustrativt end netop journaler. Særligt eksemplet med fangen Robert Too (illustrationer s. 22-25, 29), dementerer denne opfattelse.

Steffen Elmer Jørgensens *Vejle i Danmarks historie* er en velkommen oversigt over såvel dansk vejhistorie som over vejhistoriske arkivalier i Rigsarkivet og landsarkiverne; velkommen, ikke mindst fordi vejhistorien i nogen grad har været overskygget af jernbane- og søfartshistorie, uagtet vejene har spillet en central rolle såvel før som efter disse to transportformers nationale storhedstid. Som for de øvrige hæfters vedkommende gælder det, at læseren også her præsenteres for en glimrende historisk oversigt, der paradoksalt nok påpeger, at man mangler et lettilgængeligt statistisk overblik over vejudviklingen efter 1949; altså den periode, hvor der er sket mest på området (s. 24). En anden materialemangel i forbindelse med dansk vejhistorie, der ligeledes peger på en endnu uberørt opgave, er udforskningen af de store ingeniør- og entreprenørfirmaers virksomhed på vejområdet. Her påpeger forfatteren, at det forhold, at flere af disse firmaer involverede sig i anlæg for den nazistiske værnemagt under 2. Verdenskrig formodentlig har været medvirkende til, at kun få firmaer har afleveret arkivalier til Erhvervsarkivet (s. 29). Lidt besynderligt er det i øvrigt at konstatere, at læseren i den udmærkede oversigt udelukkende præsenteres for kort og fotos fra det sjællandske, samt to stk. uspecificerede fotografier; men det er måske provinsielt at bemærke det. Endelig byder *Vejle i Danmarks historie* på et nyt element i forhold til de første fire hæfter i Informationsserien, nemlig de særskilte Ordforklaringer, (s. 40-42). Skønt sådanne lister savnes i andre af seriens hæfter, så forekommer indholdet i den vejhistoriske ikke altid indlysende, og da slet ikke i forhold til de foregående hæfter, der rummer adskillige ord og begreber, som ikke kan forudsættes alment kendte, men som forklares i teksten. Det burde man også have gjort for en del af de vejhistoriske begrebers vedkommende, hvor f.eks. »motorvej«, der vel nok må forudsættes alment kendt, forklares i ordlisten (s. 41-42), mens et begreb som »Makadam/makadamisering« forklares både i brødtekst (s. 22) og i ordliste (s. 41). Til gengæld savner man en forklaring på en forkortelse som »KTS Vejdir« (s. 17).

Også Søren Toft Hansen behandler i *Folkeregistre* et meget lidt benyttet materiale. I omfang er hæftet seriens hidtil mindste, der rummer en prisværdig kort og koncis gennemgang af folke-

registrenes historie og indhold, og redegør for faldgruber i benyttelsen af materialet, herunder bevaringsproblematikken (s. 33-34), der har medført visse huller i det samlede materiale. Ser man derimod frem i tiden, og sikrer et adækvat bevaringsordning, kan man sætte sagen lidt på spidsen og hævde, at *Folkeregistre* viser, at der ikke er nogen indlysende grund til, at folkeregistrene ikke skulle kunne afløse kirkebøgerne, især i lyset af de indtil flere ægteskaber, som de fleste mennesker kan nå at gennemleve, og i lyset af at stadigt flere trossamfund ønsker at blive kirkebogsførende, med de farer for overblik, kontinuitet og kongruens som dette medfører.

Hvad endelig angår seriens foreløbig sidste hæfte *Det grænseløse arkiv* af Anne Dorthe Hedebøe, så adskiller dette sig fra de første fem hæfter ved at være et arbejde, der primært koncentrerer sig om en præsentation af Dansk Data Arkiv og dets brug, langt mindre om samlingernes konkrete muligheder; en, som det hedder »opdateret beskrivelse af alle DDA's arbejdsområder og ressourcer« (s. 5). Hæftet forklarer grundigt og glimrende om arkivets opbygning og arbejde, nationale og internationale muligheder og samarbejdspartnere, og er tillige herligt afmystificerende, særligt i kapitlet »FAQ – Ofte stillede spørgsmål« (s. 9-14). Første del af kapitlets titel, FAQ, antyder imidlertid også, hvor og hvordan det kan gå galt. Til tider kører forfatteren ud af en teknisk tangent, f.eks. s. 46-49, som ikke er helt indlysende relevant, hvis man blot er bruger. Til gengæld havde det i dette hæfte været nyttigt med et fyldigt ordforklaringsafsnit, idet man igen og igen må søge tilbage i teksten for at få genopfrisket forklaringen på, hvad denne eller hin forkortelse nu betyder. Overblik over forkortelser og særlige begreber lettes heller ikke af de i øvrigt udmærkede appendiks med links og udenlandske samarbejdspartnere (s. 54-57), der ikke er alfabetisk strukturerede, og hvor »a« optræder sidst. Man skal vist være mere end almindeligt velbevandret i dataarkivverdenen for at kunne huske og dechifrere forkortelser som IDC (et CESSDA-initiativ), XML, HTML, DTD, for ikke at tale om organisationer som IASSIST, IFDO, ICPSR og AHC. Måske skal man tillægge det en vis betydning, at dette hæfte er seriens foreløbig mest omfangsrige. Et spørgsmål, der umiddelbart rejser sig ved læsningen af *Det grænseløse arkiv* er, om ikke netop denne præsentation kunne have været foretaget bedre på Dansk Data Arkivs i øvrigt udmærkede hjemmeside. Svaret er nej. Enhver bruger ville stå af længe før halvvejen, hvis man ville hente samme information via nettet, både fordi det ville være vanskeligere at holde tråden i en virtuel udgave af *Det grænseløse arkiv*, og fordi den trykte tekst i sig både rummer kontinuitet og mulighed for strejftog i teksten en af anden art, end det er muligt på nettet.

Denne opfattelse vil jeg gøre gældende for hele serien: Man kunne, som nævnt i indledningen, overveje, om der overhovedet er basis for denne type publikationer i disse virtuelle tider. Svaret er ja. De trykte publikationer besidder netop den træghed i læsning og forfølgelse af emne, der både giver indsigt og overblik, og som i øvrigt kan fungere uden el, browser eller harddisk. Det er tankevækkende, at dette forhold slår mest igennem netop i præsentationen af Dansk Data Arkiv, der på sin side peger på den virtuelle verdens absolutte fortrin frem for det trykte medium, nemlig hvor det drejer sig om hurtig og let adgang til store mængder information, databaser af enhver art, hvad enten der er tale om statistik eller den – med tiden – digitaliserede kulturarv. De hidtil udkomne hæfter demonstrerer i øvrigt hvor langt igen der er til den komplette digitaliseringen; et projekt, der bringer minder om de tidlige franske encyklopædister. Men uanset digitaliseringen vil der fortsat være brug for publikationer som Informationsserien. Under et må det konkluderes, at de hidtil udkomne hæfter både har leveret gedigen brugervejledning på de områder og temaer, der er valgt, og samtidig demonstreret på hvor mange niveauer og i hvor mange sammenhænge sådanne brugervejledninger er relevante.

Henrik Gjode Nielsen

Jørgen Duus og Steffen Duus: Håndværk – da det var håndens værk, Forlaget Ny Havn, København, 2002, 318 s., 295 kr.

»Når bageren købte ind i kramboden, brugte købmanden bagerens egne brød som lodder«, (s. 52) er et af mange ordspil, som man gennem tiderne har haft om håndværkere. Møllere skulle have været særligt uærlige, men om de fleste håndværkere havde man den slags udtryk. Det er en dårlig skrædder, der ikke kan få en vest til sig selv, når han syede et jakkesæt til en kunde, og smede skulle have været lige så store kælt-ringe som møllere. Mest af alt udtrykker sådanne udsagn, at vi, kunderne, står uforstående overfor håndværkets særlige omgangsformer, teknikker og forbrug af materialer, som vi vel at mærke skal betale. Når man i dag kører sin bil på værksted, lægger man sit liv i hænderne på mærkelige apparater, sære udtryk og kedel-dragtklædte personer med værkstedshumor. At tale ilde om udøverne af sådanne professioner er vel en måde kulturelt at erstatte ens uformåen-hed netop i disse retninger. Nu som før.

Jørgen og Steffen Duus har, på eget forlag, ud-sendt *Håndværk – da det var håndens værk*, og bogen handler netop om håndværk, eller rettere

udvalgte aspekter af udvalgte fag. Vi hører om møllere, bagere, konditorer, dropskogere og slagtere, garvere, skomagere, træskomænd og skræddere, murere, stenhuggere, brolæggere, gørtlere, blikkenslagere, glasmagere, glarmestre, tømre-re, snedkere, bødkere, skibstømrere, hjul- og ka-retmagere, smede og malere, barberer, typografer, fotografer og skorstensfejere. I alt er bredt udsnit af håndværkere indenfor emnerne føde-varer, beklædning, bolig- og byggefag samt ser-vicefag, og det synes, at den overordnede præ-mis for udvælgelsen har været, at der er tale om fag med mesterlære og svendepøver. Således er f.eks. tækkemænd, landsbyvævere, pottemagere og andre landhåndværk ikke omtalt i bogen, hvorimod træskomænd dog er – at han falder »uden for præmis« gøres der dog også opmærk-som på. Fælles for de fleste af de behandlede fag er også, at de bunder i de gamle laugshåndværk, og i bogen indledes med fire afsnit (i alt 31 sider) om laugene, om at gå på valsen, om kvindelige håndværkere og om arbejdskampen i 1899.

Udover svendepøven har kildematerialet i sig selv givet en præmis i udvælgelsen og be-handlingen af fagene. Bogen hviler i første om-gang på indberetninger til Nationalmuseets Et-nologiske Undersøgelser (NEU) samt et meget stort illustrationsmateriale, dominerende er tegninger og anskuelsestavler fra Danmark og Holland, de fleste hentet på Dansk Skolemuse-um, men illustrationssiden er i det hele taget meget rig og vellykket. Tidsmæssigt er fokus dermed også givet, nemlig ca. 1870 til 1. Ver-denskrig. I NEU-besvarelserne er plukket erin-dringer om læreår, dvs. overvejende før 1910, som samtidig giver et bredt indtryk af livet for lærlinge i de enkelte fag, fagenes tekniske stade og dets produkter. Før disse gengivne beretnin-ger indledes hvert fagafsnit med en generel ind-føring, der synes at bygge mestendels på *Opfin-delsernes Bog* og lignende værker samt på Axel Steensbergs *Dagligliv i Danmark* (selvom den i bibliografien kaldes *Livet i Danmark*). Muligvis pga. litteraturen får disse indledende afsnit en karakter, hvor det ikke altid er helt nemt at skelne mellem forskellige historiske epoker, pludselig er man i det 15. århundrede og så i det sene 19. århundrede. Det er heller ikke helt nemt i værket at skelne mellem erindringerne og forfatternes sammenbindende kommentarer, ligesom det ikke fremgår særligt klart, hvor re-digerede erindringerne fremtræder. Man væn-ner sig dog efterhånden til stilen.

For et bredt anlagt værk som dette, og jeg er sikker på, at det nok skal få et stort publikum, er dette dog mindre sager, hvorimod anvendel-sen af *Håndværk – da det var håndens værk* som decideret kildelitteratur i forbindelse med videnskabeligt arbejde efter min vurdering vil kræve et tjek i NEU for hver beretning, der anvendes. Illustrationerne (omk. 600 i alt) er der-

imod nøje angivet i en særskilt liste bagest i bogen, hvor man også finder et par hjælpsomme (og morsomme) sider over priser og lønninger i den behandlede periode. Ligeledes er ordforklaringen sidst i bogen yderst hjælpsom, tak for den! I det hele er bogen skrevet med lune og blik for også de skæve sider i håndværkets kulturhistorie, omend forfatterne synes at have en stor interesse for teknik og øretæver til lærlingene. Der falddt dog også uden tvivl mange af i de dage. Og som forfatterne selv gengiver, omhandlende Københavns Rådhus' trappe med de mange relieffer af de håndværkere, der havde været med til at bygge rådhuset, så bør man *dog »ikke opholde sig over sligt; man bør i det hele taget ikke se på kunsten som en fagmand, som en snedker eller en skomager, men som mennesker«* (s. 318). Og det gør *Håndværk – da det var håndens værk* så ganske udmærket vedrørende håndværkerne. NEU rummer et vidunderligt materiale til lokal- og kulturhistoriske emner, og hver gang det benyttes, også så direkte og forholdsvis selvtalende, som her, taler det stærkt til en læser, hans forestillingsevne og følelser. Kakkellakkerne i bageriet ser man for sig, ligesom den kvindelige malerlærings problemer; man føler med skorstensdrengen, der gang på gang falder ned og må trøste sig ved at holde svenden om halsen et stykke tid, og med typograflærningen, der piler af sted efter postdilgencen, så avisen kan komme med til landdistrikterne. Så fik de en cykel på redaktionen – og redaktøren selv kunne nu nogle gange ses i fuld fart ned ad hovedgaden efter postdilgencen. Ja, man ser det for sig.

Håndværk – da det var håndens værk fortælles gennem beretningerne og illustrationerne om dagliglivet i værksteder, møllerier og på byggepladser – et dagligliv, som har omfattet en ikke lille del af befolkningen for blot godt hundrede år siden. Det er bogens fortjeneste – og for 295 kr. får man 318 sider om dette. Hvis man vil kende de enkelte fag dybere, så er det andre værker, man skal gå til. Men til en oversigt – og ikke mindst til det brede billede af dagliglivet – så er *Håndværk – da det var håndens værk* en god begyndelse. I hvert fald morede jeg mig til tider højlydt ved at læse bogens kostelige fortællinger. Det tror jeg også, at andre læsere vil gøre.

Mikkel Venborg Pedersen

Johannes Wendt-Larsen: Brevveksling mellem amtsprovst Peter Wilhelm Lütken og stamhusbesidder Niels Hofman (Bang) samt deres familier 1821-1879 Odense Stadsarkiv, Odense, 2001, 121 s., 80 kr. og *Johannes Wendt-Larsen: Det landøkonomiske in-*

stitut på Hofmangsgave 1845-1857, Odense Stadsarkiv, Odense, 2001, 91 s., 80 kr.

Johannes Wendt-Larsen udgav i 1998 bogen *Et rastløst vækkende liv. Amtsprøbst Peter Wilhelm Lütkens virke i Lumby 1791-1844*, (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1998:3, s. 238-239), og hans fascination af og interesse for den fynske amtsprovst og personkredsen omkring ham har nu resulteret i yderligere to bøger.

I *Brevveksling mellem amtsprovst Peter Wilhelm Lütken og stamhusbesidder Niels Hofman (Bang) samt deres familier 1821-1879* er det, som titlen antyder, det familiære der er udgangspunktet. På den ene side kan man indvende mod bogen, at hverken Hofman (Bang) eller Lütken indtager nogen særlig fremtrædende plads i historien, men på den anden side er de, som forfatteren påpeger (s. 8-9), at betragte som eksponenter for en mangesidede virkelyst, der var karakteristisk for tiden. Denne påstand understøttes af en glimrende generel redegørelse for perioden, der både sætter brevene ind i en danmarkshistorisk sammenhæng og hovedpersonerne ind i en familiemæssig, lokal- og regionalhistorisk sammenhæng (s. 24-37). Selve brev-samlingen er ordnet kronologisk (s. 38-109), og behandler ud over private forhold også samtids-historiske, botaniske, landbrugstekniske og industrimæssige forhold, som f.eks. vinteropbevaring af kartofler (42) og hørspinding (s. 62). Persongalleriet bevæger sig dog også udenfor venskabs- og familiekredsen, og omfatter bl.a. den fynske historiker Casper Paludan-Müller og kirkehistorikeren Christian H. Kalkar (s. 83). Brevvekslingen giver et godt indtryk af livet i de to familier, og til dels et godt indtryk af, hvorledes tidens store og små begivenheder blev modtaget på Fyn. Når denne sidste side af sagen kun er delvist dækket, skyldes det lakuner i samlingerne. Således omtales treårskrigen 1848-1851, mens begivenhederne 1864 glimrer ved fravær, fordi der ikke findes breve fra perioden 1854-1870. Imidlertid skal det pointeres, at hvert enkelt brev er ledsaget af grundige og meget oplysende noter som angiver, hvor mangesidet et virke folk som Lütken og Hofman (Bang) kastede sig ud i.

Vel dels som et resultat af arbejdet med brevvekslingen, der bl.a. har krævet en minutios gennemgang af Hofmangsgaves Godsarkiv, har Wendt-Larsen samtidig med brevvekslingen udgivet *Det landøkonomiske institut på Hofmangsgave 1845-1857*. Institutet var et af de første forsøg i Danmark på at etablere en praktisk og teoretisk landbrugsuddannelse, og bogen giver en udmærket oversigt over dets baggrund, virke, lærere og elever. Her er ikke mindst kapitlet om lærere og elever fra det landøkonomiske in-

stitut interessant (s. 41-65), særligt de enkelte elevs biografier. Der var stor forskel på elevernes baggrund og videre skæbne, der trods uddannelsen på Hofmangsgave ikke altid førte til et virke ved landbruget. En af de elever, der blev ved landbruget, om end i West Virginia i USA, var Christian Emil Meldahl (s. 57-58), far til den senere så berømte arkitekt Ferdinand Meldahl. En anden elev var Osvald de Nully (s.62-63) fra de vestindiske øer. Familien ejede på St. Croix en sukkerrørsplantage, der frem til 1848 blev drevet med slaver som arbejdskraft, og Osvald de Nullys ophold på Hofmangsgave skal vel primært ses som et forsøg på at tilpasse en utidsvarende plantagedrift til de nye tiders ændrede forhold. Endelig skal nævnes eleven Herman Frederik Ewald (s.63-64), der ikke kom til at virke ved landbruget, men derimod som historisk romanforfatter i Walther Scott-stil. Netop den meget biografiorienterede tilgang til historien, dvs. bestræbelsen på i nogen grad at fortælle Hofmangsgaves historie gennem instituttets lærere og elever, giver et godt indtryk af de bestræbelser på fremsyn og effektivisering af landbruget, som progressive personer gjorde i tiden. Som de omtalte biografier antyder, var bestræbelserne ikke altid et resultat af et brændende ønske om at virke som landmand, men mere udtryk for et generelt ønske om at forbedre landbrug, håndværk og industri.

Det er i det perspektiv både brevvekslingen og Hofmangsgaves historie bør læses.

Henrik Gjøde Nielsen

Gunnar Solvang: Kalkudvinding på Køgeegnen. En kulturhistorisk skildring af egnens kalkindustri og dens kalkværksarbejdere, Køge Museum, Køge, 2002, 184 s., 180 kr.

Når man skal forklare udviklingen af dansk landbrug i 1800-tallets sidste halvdel og fremad, tænker de fleste nok på opdyrkning af nye arealer, bl.a. heden i Midt- og Vestjylland, den forbedrede jordbehandling med nye landbrugsredskaber, nye afgrøder samt et ændret sædskifte o.l. Mergling af jorden er også anerkendt som en væsentlig gødningsfaktor, men hvor mange tænker på anvendelsen af rigtig gødningskalk?

Kalkudvindingen, dens udbredelse og arbejdsformer har indtil de sidste par år været et forsømt kapitel, som dog flere har søgt at rette op på. Museumsinspektør Gunnar Solvang har med sin undersøgelse af denne landbrugsindustri taget emnet op inden for Køge Museums arbejdsområde, og resultatet er blevet en lille god bog om i alt 5 kalkværker på Hedeboegnen, nærmere bestemt i området ved Solrød.

Solvang søger at afdække de væsentligste træk af kalkindustriens historiske udvikling fra omk. 1850, dens driftsforhold, produktion og arbejdsliv under skiftende omstændigheder. At undersøge hvilke spor kalkbrydningen har sat sig i lokalbefolkningen og dens kulturhistorie samt at belyse kalkværksarbejdernes dagligliv, familiernes økonomiske og sociale forhold.

Det har ikke været nogen helt nem opgave. Dels er sporene efter kalkværkerne mere eller mindre forsvundet, bygninger er revet ned og hullerne ned til bryozokalken er fyldt op eller omdannet til rekreative områder, dels er stort set alle arbejderne fra dengang døde, og efterlysninger af materielle levn gav heller ikke resultater. Forfatteren har derfor måttet opsøge og interviewe familie og pårørende til de gamle kalkværksarbejdere, bl.a. nogle af børnene, som så har givet deres mundtlige beretninger/erindringer om tiden godt suppleret med en række fotografier af både bygninger og mennesker. Desuden er anvendt gamle kortblade fra Geodætisk Institut, hvorpå man kan se lokaliteter og forbindelsesveje, bl.a. sporanlæg. Et af kalkværkerne har heldigvis afleveret deres arkivalier til Erhvervsarkivet, og det har således muliggjort en mere dybtgående undersøgelse af fortidens hverdagsliv på Kagstrup Kalkværk, som var det største og det længst fungerende værk.

Kagstrup Kalkværk, beliggende i Karlstrup Sogn, begyndte sin virksomhed i 1856, da familien Richter skrev kontrakt med stedets ejer, Gl. Køgegård, og fik ret til at udnytte kalken i de næste 15 år. Kalken skulle brændes, dvs. den skulle anvendes til mørtel i byggeriet. Gennem godsregnskaberne er det muligt at følge familien og produktionen frem til 1896, da værket blev overtaget af et aktieselskab med ingeniører og geologer i bestyrelsen. Herefter kan vi følge værket drift, produktion og arbejdsliv frem til 1962, da kalkværket lukkede definitivt, efter at Aalborg Portland havde overtaget det. Ved siden af kalkværket opførtes en cementfabrik, der – som den eneste udenfor Aalborg – producerede portlandcement indtil også den stoppede i 1975.

Det er behandlingen af Kagstrup Kalkværk, som er bogens tyngde, og herom får vi megen interessant viden. Stort var værket ikke, ca. 20 ansatte, og produktionen kunne på ingen måde måle sig hverken med Aalborg eller Faxe. Alligevel fik værket naturligvis lokal betydning som arbejdsplads for områdets landarbejdere. Om de øvrige fire værker er oplysningerne derimod særdeles sparsomme, da der ikke er efterladt materiale i nævneværdig omfang.

Bogen er ganske velskrevet og udstyret med mange billeder, heraf en del af Solvangs egne. Den henvender sig især til lokalområdets befolkning, hvoraf mange nok ikke ved meget om emnet. Også som en sjællandsk brik til puslespillet om kalkværksindustriens historie er bo-

gen særdeles velkommen. Og forfatteren demonstrerer sikkert, hvor langt man kan komme, når kildematerialet kombineres på rette vis.

Torben Hansgaard

Birgitte Dedenroth-Schou og Jens Åge S. Petersen: Rådhus og bystyre i Kolding 1500-2000, Kolding Stadsarkiv, Kolding, 2001, 240 s., 240 kr.

Som Kolding-dreng var det med stor glæde, jeg første gang så i denne smukke bog. Den fremtræder med sit skinnende kulørte omslag og mange flotte illustrationer af Koldings historie gennem 500 år som et pragtværk for den historie- og Koldinginteresserede læser – en rigtig gavebog til familie, venner eller blot til selvforkælelse.

Fokus er, som titlen angiver, på rådhuset og bystyret, men det giver også anledning til mange udstikkere til byens mere generelle historie.

Skønt bogen dækker 500 år, fylder tiden efter 2. verdenskrig 1/3 af bogen, og det tjener den til ære. Beskrivelsen af denne periode er bogens mest vedkommende del for Kolding-kendte læsere, som får opfrisket og perspektiveret deres erindring.

Forfatterne har lavet et imponerende forarbejde til bogen. Der er benyttet kilder i både Rigsarkivet, Landsarkivet for Nørrejylland, Archiv der Hansestadt Lübeck samt selvfølgelig Kolding Stadsarkiv. Desuden er der foretaget 10 interviews med personer, som har kendskab til byens allernyeste tid. Endelig er den fagligt solidt forankret i litteraturen om Koldings historie.

Desværre er der disharmoni mellem bogens populære præsentation og teksten. Bogen forsøger at balancere mellem at være et historiefagligt værk, en populær fremstilling samt et festskrift for byens embedsværk i nyeste tid. Det er ikke faldet helt heldigt ud. Det er, som om man fra starten har villet for meget, og derfor har skrevet til en alt for bred målgruppe. Hverken den almindeligt interesserede læser, faghistorikeren eller embedsmanden fængsles gennem hele bogen.

Fremstillingen af især allernyeste tid bliver i visse afsnit til en endeløs præsentation af bystyrets centrale personer og administrative enheder, og det er til tider tung læsning. Til gengæld er det et administrationshistorisk skelet på højt fagligt niveau, som senere kan få kød på. Som læser får man gennem bogen ofte stor lyst til at vide mere om forholdet mellem borgerne og byovrigheden, men det afskriver forfatterne sig bevidst fra.

Til trods for dette er der dog tale om en meget

anbefalelsesværdig bog, som senere forfattere af værker om Kolding by må konsultere. Igen skal fremhæves de mange illustrationer, hvoraf mange ikke har været trykt før.

Bogen fortjener et stort publikum blandt Kolding- og købstadsinteresserede, men det kan anbefales læserne at nøjes med at skimme visse afsnit.

Asger Svane-Knudsen

Hans Jacob Debes: Færingernes land – historien om den færøske nutids oprindelse, udgivet af Steen A. Cold og Kristian Hvidt, Multivers, 2001, 307 s., 278 kr.

Der findes ikke meget dansksproget litteratur om Færøernes historie og slet ikke nutidige værker. Forfatteren har derfor villet udfylde dette savn. Bogen er inddelt i 4 store blokke. Der indledes med »Et samfund midt i tiden«, der omhandler den nyere tids historie. »Et land midt i Norden« er et rids af den politiske, samfundsmæssige og organisatoriske og sociale historie i et landområde, der for alvor blev inkorporeret i det danske rige fra omk. 1850 og frem; et afsnit, hvor Debes har lagt op til det centrale, nemlig »En nation midt i havet«. Dette afsnit beskriver den nationale følelse, samfundsmæssig og kulturel udvikling og kamp for at finde egen identitet. Værket sluttet med et »Fakta-afsnit« og en »Kilde- og litteraturfortegnelse«. Indholdsfortegnelsen er meget grundig og de enkelte afsnit er forholdsvis korte, og det gør bogen velegnet som opslagsværk. Der er ingen kildehenvisninger i bogen, så man er nødt til at gætte sig til, hvilket materiale forfatteren har anvendt (aviser undtaget, her refereres med navns nævnelse) og det *kan* være en mangel, hvis man vil arbejde videre selv.

Som et forsøg på at peppe bogen op er der indsat grå sider tilfældige steder i bogen, hvor markante personligheder eller interessante dokumenter, skibe, bygninger, hændelser og lignende bliver behandlet. Det kan umiddelbart se smart ud, men det imponerer mig ikke. Dels virker valget af objekt tilfældigt, og dels er siderne flere steder sat ind midt i brødteksten og forstyrrer ret meget fordi man pludselig skal blade et par sider frem for at finde fortsættelsen på den tekst, man er midt i. De grå sider kunne med fordel havde startet eller sluttet hvert kapitel.

Færøernes ældste historie fortaber sig i de tåger, der jævnlige lægger sig over landet, men man har på Streymoy fundet en grav fra omk. år 850 indeholdende en kvinde og mand. Desuden er der den første beretning om færingerne skrevet på Island omkring 1220 samt Fårebrevet fra 1298. Færøerne var tæt knyttet til Norge og en

stor del af handelen foregik med Bergen. Med Kalmarunionen i 1380 kom færingerne i kongefællesskab med Danmark, men kontakten mellem disse to landområder var meget lille. Forbindelsen blev ændret i 17. og 18. århundrede, da både de færøske kirkesager og handelen blev overført til Danmark. Denne overflytning af handelen mener Debes var et led i en merkantilistisk politik. Selv om Færøernes tilknytning til Norge var blevet stærkt svækket, anvendte man stadig de gamle norske love, selv om retsplejen fra 1500-tallet blev dansksproget – ligesom sproget i handelen og administrationen.

Ved Kielerfreden i 1814 blev Færøerne endeligt adskilt fra Norge. For færingerne fik det en række konsekvenser, da man fra dansk side valgte at nedlægge det ældgamle lagting og gøre øerne til et dansk amt med en dansk amtmand. Selv om der tidligere havde været amtmænd på øerne, havde de aldrig boet på stedet. En af de amtmænd, der residerede i Thorshavn var Dahlerup, der beskrives som en usympatisk og egenrådende person, der ikke brød sig om det færøske sprog og hånede folk, der ikke forstod ham. I den forbindelse savner jeg at høre om en god amtmand, som for eksempel Christian Pløyen, der dog lige nævnes i forbifarten et par steder. Han var amtmand på Færøerne i perioden 1837-1848, og han arbejdede energisk for at få skabt de bedste muligheder for færingerne. Særligt fiskeriet havde han ambitioner om at modernisere, og han hentede inspiration på en studierejse til Shetlandsøerne, som han i 1839 foretog sammen med tre færinger. Også sundhedsvæsenet var et område, som han var meget engageret i, og dette gjaldt særligt forbedringen af jordemødrenes forhold. Ligeledes arbejdede han ihærdigt for monopolhandelens ophævelse, men kampen var hård og frihandelen blev først indført i 1856 – flere år efter, at Pløyen havde forladt øerne. Handelsmonopolet blev oprindeligt drevet af private enkeltpersoner, der på skift havde monopol på den færøske handel. I 1790 overtog staten monopolhandelen og drev den frem til 1856. Men flere gange var der tale om at frigive handelen, bl.a. i 1790 og 1816, men færingerne var ikke villige til at slippe trygheden ved monoopolet, selv om det f.eks. betød tabt indtægt de dage, hvor de i sejlbart vejr, måtte rejse ind til Thorshavn for at handle, frem for at fiske på havet.

Frihandelen var vigtig for den færøske udvikling, da det tvang befolkningen på øerne til at tage ansvar for handel og erhvervsliv og det er da også efter monoopolets fald, at fiskeriet for alvor udviklede sig – dog på bekostning af det i forvejen skrøbelige landbrug.

Debes beskriver to væsentlige udviklingstendenser i 1800-tallet. Den ene var overgangen fra landbrug til fiskeri som hovedernæring. Den anden var tilbagegangen for lærdommen blandt indbyggerne. Dette skulle skyldes danskernes

klodsede forsøg på at systematisere færingernes undervisning. I Thorshavn blev der i 1870 oprettet en lærerskole, hvor undervisningen alene foregik på dansk og de kommende lærere intet lærte om færøske forhold. Noget man først med nationalbevægelsen arbejdede på at ændre. Nationalbevægelsens gennembrud indledte nyere færøsk historie og begyndte som en folkelig bevægelse ud fra erkendelsen om national egenart. Men nationalbevægelsen blev hurtigt splittet i en *national-radikal* gren, der ønskede selvstyre, og en *konservativ* gren, der nærmest blev antinational. Der blev løbende rejst kritik af brugen af dansk som skole-, og kirkesprog, og den evige tilsidesættelse af færøsk sprog og historie. Først i 1905 blev færøsk indført som fag ved lærerskolen og som valgfrit fag i realskolen, men på dette tidspunkt havde den færøske folkehøjskole allerede undervist i færøsk i 6 år. I 1912 blev det med skoleloven vedtaget, at dansk skulle være skolesprog på Færøerne.

At færøsk selvstændighed lå Debes, der døde i 2001, stærkt på sinde kan man ikke være i tvivl om, når man har læst bogen. Det gør for så vidt ikke bogen dårlig, men man skal måske tilsætte det berømte gran salt, når han tordner frem mod det forfærdelige Danmark, der i tidens løb lagde hindringer i vejen for den færøske selvstændiggørelse. Bogen har ikke helt opfyldt mit behov for viden om det færøske land, færøsk kultur og historie. Meget har jeg måttet hente i ældre udgivelser om Færøerne (som f.eks. John F. West: *Færøerne. En nation og dens historie*), da der bliver skøjtet for let hen over historien frem til 1800-tallet, men hvis man er interesseret i færøsk nationalitetsfølelse – og de nationale bevægelser, kan bogen anbefales.

Stella Borne Mikkelsen

Erik Nørr: Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer. De sønderjyske foreninger i Køge og i Roskilde amt 1889-2001, Køge Byhistoriske Arkiv og Arki Varia, København, 2002, 60 s., 60 kr.

Arkivar Erik Nørr publicerede i *Køge Studier* 2000 og 2001 to artikler om de sønderjyske foreninger i Køge og Roskilde Amt. Disse artikler er nu samlet i bogform under titlen *Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer*; et Poul Nyrup Rasmussen-citat fra 1999, der modsvarer statsminister Neergaards tilsagn til sydslesvigerne 1920, »I skal ikke blive glemt« (s. 54). Som undertitlen siger tager bogen udgangspunkt i Køge og Roskilde Amt, mens den styrende problemstilling er en undersøgelse af, hvorledes det sønderjyske spørgsmål ytrede sig andre steder i landet end i Sønderjylland. Hermed antydes, at der i

undersøgelsen også drages sammenligninger med andre dele af landet, ligesom den grænsepolitiske udvikling og de perioder, hvor det sønderjyske spørgsmål har været fremtrædende i den offentlige debat, inddrages som forklaringsfaktorer på de sønderjyske foreningers frem- eller tilbagegang. De første sønderjyske foreninger blev oprettet i 1880'erne som reaktion på den tyske undertrykkelse af det danske sprog i Sønderjylland. En anden bølge kom i 1930'erne under indtryk af den nazistiske trussel. Da antallet af sønderjyske foreninger var højest, fandtes der mere end 400 foreninger; i 2002 findes fortsat mere end 130 lokale grænseforeninger. Sønderjysk Forening for Køge og Omegn blev oprettet i 1889, og er blandt landets ældste. Det er i første række den, der bruges som eksempel på det lokale engagement. Traditionelt har 1864 vel altid stået som startåret for den sønderjyske sag. Køgeforeningens stiftelsesår synes at anfægte dette, og det gør Nørr da også med sin påvisning af, at først med ophævelsen af Pragerfredens § 5 i 1878 og efterfølgende de tyske myndigheders overgreb, skabtes grobund for dannelsen af de mange sønderjyske foreninger.

Køgeforeningens ældste vedtægter kendes ikke, men sandsynligvis har de, som for så mange andre foreningers vedkommende, haft som formålsparagraf at vække og vedligeholde interessen for den sønderjyske sag og støtte lovlige bestræbelser på at bevare danskheden i Sønderjylland, særligt gennem afholdelse af foredrag over sønderjyske eller andre nationale emner. 1. Verdenskrig lagde en dæmper på aktiviteterne i foreningen, og ligesom man fejlagtigt har antaget 1864 som året hvor danske med ét stød last og brast, har man opfattet 1920 som det store, konsensusprægede genforeningsår. Det var imidlertid heller ikke tilfældet. Også omk. 1920 havde de sønderjyske foreninger problemer med at »finde deres egne ben« (s. 18). Genforeningen blev gennemført, men stadig var der et dansk mindretal syd for grænsen. Det blev nu dette mindretal, de sønderjyske foreninger kunne arbejde for. Netop under indtryk af Genforeningen nød de sønderjyske foreninger fremgang i første del af 1920'erne, for derpå at lide under en voldsom tilbagegang frem til 1933, da slesvig-holstenske nazister indledte en grænseflytningskampagne. Uagtet denne blev aflæst efter ordre fra Berlin, medførte den sønderjyske ungdoms råb om »vagt i gevær over for den frembrusende tyskhed« (s. 25), at den sønderjyske sag igen fik aktualitet og foreningerne styrkedes. I årene efter 1945 manede man til besindelse, og i takt med at grænserrevisionen udeblev, faldt også medlemstallet i foreningerne. Med Kielererklæringen 1949 og Bonn-København-erklæringerne fra 1955 fandt det sønderjyske spørgsmål det leje, vi kender i dag, skønt der stadig var potentielle stridigheder og reelle ligestillingsproblemer.

Det er vel primært de potentielle stridigheder, der har givet de sønderjyske foreninger fortsat livskraft, uagtet tilslutningen har varieret. En grundlæggende forklaring på foreningernes situation er, at når der har været modgang i grænselandet har der været medgang i de sønderjyske foreninger, og omvendt. Skønt foreningerne har været mange og medlemsskaren stor, så har foreningerne i høj grad hvilet på enkeltpersoners engagement. Der har i hvert fald i Køge- og Roskildeforeningerne sjældent været den store og hyppige udskiftning i bestyrelserne. I 1967 blev således tandlæge Thormod Nielsen formand for Køgeforeningen; Nielsen havde da været suppleant siden 1945. Sønderjysk Forening for Herfølge Sogn havde i hele dens 37-årige levetid frøhandler Niels Hansen som formand. Foreningens kasserer sad på sin post i blot 33 år. Skønt de sønderjyske foreninger i dag langt fra har den styrke og medlemsskare, som man tidligere kunne mønstre, står grænselandet dog fortsat relativt stærkt i den almindelige bevidsthed. Man har i Grænseforeningen overvejet at udvide formålet, således at man udover det dansk-tyske grænseland kunne beskæftige sig med grænseproblemer generelt, primært i forsøget på at skaffe yngre og flere medlemmer, men idéen har mødt modstand, idet man har frygtet, at fokus så ville komme bort fra Sydslesvig og de dansksindedes forhold der.

Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer giver glimrende indsigt i livet i lokalforeningerne i det valgte område. Skønt udgangspunktet er lokalt, giver de stadige udblik til andre dele af landet tillige et overblik over det sønderjyske spørgsmåls udvikling og status. I udstyr og indhold er der tale om en nøgtern fremstilling af et emne, der ellers ofte kalder på de store følelser.

Henrik Gjøde Nielsen

Ernst Goldschmidt: I tre borgmestres tid. Det kommunale selvstyre i Søllerød 1974-2001, Søllerød Kommune og Søllerød Museum, Søllerød, 2001, 180 s., 150 kr.

Søllerød Kommune udgav i 1979 Gunnar Sandfelds *Det kommunale styre i Søllerød 1841-1978* (anmeldt i *Fortid og Nutid* bd. 17, 1977-78, s. 590-91). Der var tale om et værk på 590 sider, der vel skildrede kommunens historie, men hvor 4/5 af teksten var biografier af 130-års kommunalbestyrelsesmedlemmer. Goldschmidts bog er en efterfølger til Sandfelds store værk, og ligesom hos Sandfeld står personerne i centrum i *I tre borgmestres tid*.

I første del får vi en fremstilling af de sidste 25-

års udvikling i Søllerød Kommune. Det var en periode, hvor den kommunale administration for alvor voksede, hvad man ser ved forfatterens gennemgang af forvaltningen, børne- og ungeområdet, ældreområdet, kulturområdet samt sports- og friluftslivet. Endelig skildres tre store sager, der prægede Søllerød i slutningen af 1970'erne og i 1980'erne: bygningen af Holte Midtpunkt, Ercopharmsagen og de konservatives nedtur.

I 1984 kunne DR-tv fortælle, at medicinfabrikken Ercopharm, der lå i Søllerød Kommune, i en årrække havde udledt mere forurenede affald end tilladt. I 1982 havde Teknisk Forvaltning orienteret Teknisk Udvalgs formand, den konservative Elo Hartig om overskridelserne, men han havde skønnet, at sagen ikke var moden til forelæggelse for udvalget. Et notat, som forvaltningen havde udarbejdet til Teknisk Udvalg i 1984, rettede Hartig i, inden det blev forelagt udvalget. Disse to forhold kom som følge af DR-tv's frem. Kommunalbestyrelsen gav derfor Hartig en »næse«, og den konservative gruppe fratog ham formandsposten. Hele sagen udviklede sig til intern konservativ splid, Hartig blev ekskluderet, og ved kommunalvalget i 1985 mistede de konservative flertallet i byrådet og dermed borgmesterposten. Bestræbelserne på at finde en spidskandidat til det efterfølgende kommunalvalg endte i spaltningen af Søllerøds konservative i to partier. Den vragede spidskandidat og tidligere borgmester Birgitta Broberg dannede nemlig sit eget parti, Det uafhængige Højre, hvilket førte til hendes og meningsfællers eksklusion af de Konservative. Hverken Det uafhængige Højre eller de Konservative genvandt magten.

Bogens anden del rummer en nyttig oversigt over kommunalbestyrelsens medlemmer 1974-2001 og biografier af kommunalbestyrelsesmedlemmerne i denne periode. En nyttig og nydelig bog, der sikkert vil vinde udbredelse i det nordsjællandske.

Christian Larsen

Lulu Salto Stephensen: Danmarks Havekunst II, 432 s. og *Annemarie Lund: Danmarks Havekunst III*, 442 s., Arkitektens Forlag, København, 2002, 1800 kr. for alle tre bind.

Med bind II og III af det stort anlagte, rigt illustrerede pragtværk *Danmarks Havekunst* på i alt 1288 sider fortsættes historien om den danske havekunst fra ca. 1800-1820, hvor bind I sluttede (bind I anmeldtes i *Fortid og Nutid* 2001:3, s. 232). Bind II, der omhandler perioden 1800-1945 er skrevet af kunsthistorikeren Lulu Salto Stephensen, der ikke alene har samlet den store mængde stof, der allerede er publiceret om

den romantiske, landskabelige have, men også fører historien frem til perioden 1850-1900 for at slutte ved G.N. Brandt og C.Th. Sørensen. Forfatteren bygger på haveplaner og andre traditionelle kilder, men inddrager også samtidige litterære skribenter, der med begejstring og på første hånd skildrer forskellige haver og anlæg. Det gælder fx H.C. Andersen, I. P. Jacobsen, Johanne Louise Heiberg og mange andre forfattere, der er med til at placere havekunsten i en bredere kulturel kontekst. Og forfatteren understreger da også, at arbejdet med bogen viste, at det ikke var nok med enkeltstående eksempler, men at det var nødvendigt at se på hele den »*landskabelige traditions opståen og modning*«.

Lulu Salto Stephensen har disponeret bogens første tre kapitler med inspiration fra en diskussion mellem tre engelske havekendere Price, Knight og Repton. Hun får dermed præciseret, at landskabshaven ikke er et entydigt begreb. Kapitlerne er: »The Sublime – den romantiske stemningshave«, »The Picturesque – landskabshaven, det tredimensionale maleri« og »The Gardenesque, hvor haverne er skøngartneriske skuestykker«. I kapitlet om den romantiske stemningshave præsenteres C.C.L. Hirschfelds haveeteorier og hans betydning for udviklingen af havekunsten i Norden. Haveanlæggene, der eksemplificerer denne periode og havetype er Frederiksberg Have og Søndermarken, Dronninggård, Liselund, Marienlyst Slot og Sophienholm. I kapitlet om haven som det tredimensionale maleri – *the picturesque* – kommer man vidt omkring fra bondehaver og præstegårdshaver til en analyse af landskabsgartner R. Rothes betydning som haveeteoriker og slotsgartner. Man må dog undre sig en smule over, at der også findes afsnit om købstadshaver og bondehaver. Ikke fordi disse emner er uvæsentlige, snarere tværtimod. Men de får så kort en omtale (købstadshaven som fænomen før 22 linjer s.111), at det næsten forekommer meningsløst at omtale disse haver i en stor bog om *havekunst*. Dette problem har dybest set at gøre med, hvorledes værket definerer eller snarere undlader at definere og skærpe begrebet »havekunst«. Hvornår er der tale om havekunst, og hvornår ville det bredere begreb havekultur være mere hensigtsmæssigt? Bonde- og købstadshaverne kunne måske med fordel være udeladt i værket, så dispositionen af bogens righoldige stof kunne have stået klarere frem. På den anden side er det prisværdigt, at forfatteren prøver at komme hele vejen igennem det sociale spektrum, men det betyder desværre, at bondehaverne beskrives uden, at et så væsentligt kildemateriale som bondedagbøger inddrages. Dette kunne bl.a. have bidraget til et nuanceret billede af, hvorledes havebruget også var egnsbestemt og ikke alene modebestemt og udtryk for *Gesunkenes Kulturgut*. Men dette ændrer ikke ved, at bogen gi-

ver en fin præsentation af en meget vigtig periode i havekulturens udvikling, og præstegårdshaverne med især de to udvalgte: Vejlø og Moseby præstegårdshaver, er meget »frugtbare« og fremragende eksempler på, hvorledes innovationer indenfor havekunsten medfører nye udviklingstendenser indenfor forskellige befolkningsgrupper. Og når man samtidig får indblik i den flittige og økonomisk bevidste præsts salg af afgrøder fx var jordbær nødvendige som finansieringsgrundlag, må det konkluderes, at man kommer fint rundt om emnet.

Haven som skøngartnerisk skuesmykke – *the gardenesque* – vises i det følgende kapitel, hvor læseren får et fint indblik i, hvorledes indførte planter fra hele verden blev dyrket i væksthuse og så at sige blev udstillet i sirlige, dekorative blomsterbede som »smykker« på de velholdte plæner. Især landskabsgartner H.A. Flindts betydning for omlægningen af mange herregårdshaver og parker belyses bl.a. gennem hans eget sagsarkiv.

Kodeordet for 1800-tallets havekunst var ifølge Stephensen en forskønnelse af naturen, mens 1900-tallet blev præget af forædlingen som ideal. Dette underbygges i det kapitel om »den moderne have – bag om formen«, hvor især G.N. Brandts arbejde sættes ind i en større kulturhistorisk og kunsthistorisk sammenhæng. Nævnes kan anlæggelsen af Mariebjerg Kirkegård og hans egen have, der var en slags forsøgsstation, der fik betydning for villaens og den mindre boligs have. I det afsluttende kapitel »grøn arkitektur« hører man især om J. Th. Sørensens leg med simple geometriske figurer fx i amfiteatre, og gennem hans arbejde med villahaver og den monumentale Kongenshus Mindepark bringes læseren via begrebet »Motorvej« op til tiden omkring 1945.

I *Danmarks Havekunst* bind III tager landskabsarkitekten Annemarie Lund fat på den vanskelige nære historie fra efterårskrigsårene. Her lægges vægten på en beskrivelse af landskabsarkitekternes arbejde, der i takt med den øgede byggeaktivitet og behovet for byplanlægning i højere grad kom til at beskæftige sig med omgivelser til offentligt byggeri og boligbyggeri frem for enkelthaver. Formbevidsthed, rumlige temaer, geometriske variationer og grønne helheder er nogle af de nye kodeord, som bl.a. kommer til udtryk i parkforvaltningernes og stadsgartnerens arbejde.

Annemarie Lund følger to hovedlinier repræsenteret ved C.Th. Sørensen og G.N. Brandt og viser derefter eksempler på enkeltpersoners manifestationer fra, hvad hun kalder guldaldergenerationen: bl.a. Vesterholt, Nørgård, Klint m.fl. – til Sven-Ingvar Andersson, Ib Asger Olsen, Stahl Schmidt, Høyer og Aagaard Andersen, som får den fine overskrift »Mesterlig signet« med på vejen. Det har uden tvivl været vanskeligt at

foretage et valg mellem de forskellige nulevende havearkitekter, der præsenteres i det sidste kapitel under titlen »Divergerende retninger« – men set med en kulturhistorikers øjne virker det, som om forfatteren er kommet fint igennem processen.

Alle tre bind af *Danmarks Havekunst* er overvejende deskriptive i deres tilgang til stoffet, og der mangler så at sige et (fælles?) teoretisk grundlag, som i højere grad kunne være med til at strukturere det omfattende materiale, men det er selvkært heller ingen nem opgave, når man har valgt at spænde så vidt. Dette er samtidig også værkets styrke. For samlet kan man konstatere, at værket er en fremragende oversigt med uendeligt mange gode punktnedslag i havekunsten i Danmark. Det sidste ord er trods alt næppe skrevet om havekulturen i en mere bred betydning. Man kunne vove at glæde sig til, at forfatterne, måske, i et tværfagligt samarbejde med kulturhistorikere på et senere tidspunkt præsenterer en beskrivelse og analyse af, hvordan haverne og anlæggene har fungeret i realiteten. Hvad synes brugerne om de store anlæg? Hvordan kan man analysere hverdagslivets praksis i bondehaven, villahaven, købstadshaven, kolonihaven, parcelhushaven – det er spørgsmål, der rejser sig efter endt læsning. Dette ændrer imidlertid ikke på, at *Danmarks Havekunst* er et helt igennem delikat og fagligt storværk af meget væsentlig betydning samt ikke mindst et eksempel på smukt boghåndværk med dejlige farveillustrationer og tegninger – alene for- og eftersatserne er smukke i sig selv fx med illustrationer af R. Rothe i bind II. Værket er stort i ordets egentligste og bedste forstand.

Lene Floris

Karin Kryger og Lisbeth Gasparski: Tranquebar. Kirkegårde og gravminder, Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, København 2002, 176 s., 298 kr.

I 1935 rejste Knud Heiberg, som var missionær i Madras, til Tranquebar for at undersøge kirkegårdene i den lille by, som indtil 1845 havde været dansk. Hans bevarede materiale, som består i beskrivelser af kirkegårde og gravminder, fotos af dem og udskrifter af kirkebøgerne, er nu blevet bearbejdet og suppleret af kunsthistorikeren Karin Kryger og arkitekten Lisbeth Gasparski. Resultatet er blevet en både instruktiv og smuk bog.

De to forfattere har besøgt Tranquebars seks kirkegårde og to kirker. På den gamle kirkegård i Nygade, på Zions kirkegård og i kirken dér

samt på Ny Jerusalems kirkegård og i kirken dér er alle bevarede gravminder – også ikke-danske – registreret, i alt 100. Hertil kommer 6 på andre kirkegårde i og lige uden for byen.

Kirkegårde og gravminder er blevet opmålt og beskrevet og fotograferet. Desuden er i bogen gengivet supplerende oplysninger, først og fremmest fra Tranquebars kirkebøger, især om de afdødes familie. De fleste gravminder stammer fra slutningen af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Hovedparten er af lokal tilvirkning og består som regel af en kerne af tegl, udsmykket med stukdekorationer, som de kendes også fra gamle gravminder i Danmark.

Indskrifterne er afskrevet, fotograferet og eventuelt afnedet. Men i flere af de tilfælde, hvor bogen både gengiver foto og afskrift, må man desværre konstatere, at afskrifterne ikke er præcise. Eksempelvis er der fire fejl i afskriften af den let læselige indskrift på den berømte missionær Bartholomæus Ziegenbalgs ligsten i Ny Jerusalems kirke (s. 109 nr. 1c).

Ved læsning af bogen får man et udmærket indtryk af det lille indgiftede kolonisamfund, hvor forfærdende mange kvinder døde i barselseng, og hvor i det hele taget mange døde i en ung alder. Manglen på europæiske kvinder blev bl.a. afhjulpet ved, at mændene levede sammen med asiatiske kvinder. Således musketer Rossmann og hans slavinde Lydia, som i 1757 fødte ham datteren Anna Elisabeth, der blev gift med styrmand J. A. Seyerøe og efter hans død med faktor J. C. Pingel.

Kirkegårdene og gravminderne i Tranquebar er blevet gennemfotograferet i 1935, i 1972 og nu igen i 1999. Man ser tydeligt, hvor hurtigt og ubarmhjertigt det tropiske klima nedbryder de gamle gravminder og øvrige materielle levn fra den danske tid – ganske som det også er tilfældet i vore tidligere kolonier i Vestindien og Afrika. Årsagen er simpelthen manglende vedligeholdelse. Karin Kryger og Lisbeth Gasparskis bog klinger ud i en mismodig, men helt realistisk konstatering af, at istandsættelse af Tranquebars gravminder – for slet ikke at tale om byens danske fort, kirker og beboelseshuse – i og for sig er udsigtsløs, hvis man ikke tillige er indstillet på den nødvendige løbende vedligeholdelse. De lokale magter det ikke, og den danske stat er ikke villig til at afholde udgifterne. Som det ganske rigtigt står på den smukke sarkofag, der paradoksalt nok er det bedst bevarede gravminde på kirkegården i Nygade: »Praises on tombs are vainly spent / A man's good name is his best monument«.

Erik Gøbel

Kjell Å Modéer: Patriot i gränsländ. Einar Hansen – entreprenör och mecenat. Bokförlaget Atlantis AB, Stockholm, 2002 432 s, 321 sv.kr.

Hvis man omtaler direktør Einar Hansen (født 1902 i Horsens) blandt danske samtids-historikere vil de færreste nok nikke genkendende til navnet, trods hans position som industrimagnat (bogforlag og ugeblade) og skibsreder (Rederi AB Clipper). Årsagen ligger dog lige for, i og med Einar Hansens rolle som en sen repræsentant for den danske entreprenørånd og mæcenatkultur kom til at udspille sig i Malmø.

Baggrunden for Hansens scenskift var for så vidt alvorlig nok. Dels blev den unge fremadstræbende handelsmand – som de fleste andre – ramt af den økonomiske situation (depressionsårene efter 1. verdenskrig med en betydelig arbejdsløshed). Dels må hans eget, familiemæssige udgangspunkt karakteriseres som materielt ringe kår. Flere familiemedlemmer var emigreret, hans far var syg og hans mor søgte at sikre familiens underhold som hjemmesyerske for Magasin du Nord. Takket være et tilbud fra moderens bror Michael Th. Hansen (1890-1956) fik han i sommeren 1922 arbejde i dennes vekselerfirma, der var placeret i Malmø. Men med dannelsen af AB Baltiska Förlaget i 1925 – hvor Hansen var medstifter og snart fik stilling af direktør – og dets danske pendant Baltisk Forlag fra 1927, startede en bemærkelsesværdig udgiver-virksomhed, der trods dårlige tider også rakte over Sundet.

Med salgssucces'en *Svensk Uppslagsbok* (1. udgaven udkom 1929-1937) og lignende samleværker skabtes en position i den svenske forlagsverden, (senere gentaget af *Bra Böcker* i Höganäs), der gjorde »Malmø-forlag« til et nedsettende udtryk i den stockholmske forlagsverden. Ikke desto mindre blev der sammen med lignende populære bogværker solgt på afbetaling til den arbejdende befolkning (dvs. for 8 kr. pr. md. – uden udbetaling) skabt bøger der var rettet mod det nye marked, som i Tage Erlanders erindringer blev karakteriseret som: »Bildningsbehovet var säkert inte mindre hos dem som hade lägre inkomster än hos dem som hade högre«.

Af videre betydning for Hansen blev det dog, at den svenske opslagsbog og lignende værker – trods krisetider og konkurs – med tiden blev det økonomiske fundament for mediegiganten Allhem (AB Allhem, Allhems Förlag, Tidskriftsaktiebolaget Allhem samt Allhems Tryckerier).

Ikke ulig Aller-koncernen i Danmark kom han til at stå i spidsen for en udvikling af de svenske ugeblade, der gjorde *Hemmets Veckotidning* og *Allas Veckotidning* til Sveriges største ugeblade. Carl Aller (1845-1926) var i denne sammen-

hæng også det store forbillede i Skåne, og da forlæggeren Vitus Petersson gik konkurs efter Kreugerkrashen i marts 1932 havde et konsortium med Einar Hansen overtaget forlagsretten til *Hemmets Veckotidning* og *Allas Veckotidning*. Takket være den rekonstruktion af de to ugeblade, der kom til at bære navnet Allhem (dvs. *Alla + Hemmet*) og samarbejdsaftaler bl.a. med Det Berlingske Officin, Pressbyrån der havde en landsdækkende distribution af ugeblade samt ansættelse af kvindelige chefredaktører fik Einar Hansen og Michael Th. Hansen efterhånden skabt en over-skudsgivende virksomhed. I løbet af 1930'erne ekspanderede virksomheden med trykkerier og fra 1936 har Allhem også bogudgivelser (*Sverige i färg och bild* m.fl.).

Modéers bog om Einar Hansen er omfangsrig og detaljeret, men det skal ikke lægges biografen til last, da bogen er velskrevet og velunderbygget. Da den ydermere har en længere prolog, der beskæftiger sig med Øresundsregionens mæcenater og spørgsmål som: Hvem er det som skaber de kreative mødepladser? Hvad er patriotisme i et grænseland som Øresund(s-området)? – er der også tænkt på læsere med en postmoderne tilgang eller kritikere af den nationale diskurs.

Tommy P. Christensen

Martin Schwarz Lausten: Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814), Akademisk Forlag, København 2002, 670 s, 368 kr.

En efterårsnat i året 1773 flygtede to jødiske halvsøstre fra deres hjem ved Fiskerstranden i København, kun iført nattojt. Snart befandt de sig i sikkerhed i provst Lemmings hus tæt ved Sankt Nikolaj Kirke. Den 14-årige Zipora og den 26-årige Sara forklarede, at de ville undervises i den kristne tro og ønskede hjælp mod deres mor. Læsning i kristne tjenestefolks bøger i hjemmet havde ændret deres mosaiske sindelag, og nu ville pigerne døbes. Det modsatte moderen, fru Unna, sig bestemt sammen med resten af den jødiske menighed. Derfor flugten.

Kirken var forpligtet til at tage sig af jødiske proselytter, og provst Lemming fik indtil videre anbragt pigerne hos en håndværkerenke ved Gammel Strand. Fru Unna dukkede snart op hos den kristne enke for at kontakte sine børn, men blev afvist ved dørtærsklen og henvist til politimesteren. Hun indleverede hurtigt et langt og følelsesladet brev til kongen, hvor hun erindrede om jødernes religionsfrihed og krævede sin yngste datter udleveret, et krav som blev bakket op af De Ældste, lederne af den jødiske

menighed. Familien Unna var velhavende og havde et godt navn blandt de københavnske jøder. Sagen var den, skrev fru Unna, at den ældre Sara var et sort får, som for nyligt var blevet skilt fra sin mand pga. sit »frie og løsagtige« liv. Trods irettesættelser fremtured Sara med sit liderlige levned, og da de fleste jøder vendt hende ryggen, flygtede hun nu med den 14-årige og uskyldigt naive Zipora. Sara havde helt forgiftet sin søster. Det handlede slet ikke om kristendom, det var ren og skær forstillelse, mente moderen, og fik hun ikke sin Zipora tilbage, ville datteren snart blive »skøge og kokette« ligesom søster Sara.

Fru Unna fik ikke sin datter tilbage. Sagen verserede mellem Københavns Magistrat, biskoppen og regeringen, og de jødiske søstre forblev hos deres kristne værge. Den 24. juni 1774 blev pigerne døbt; Sara og Zipora blev til Wilhelmine Constantine og Charlotte Lovise. Kirken havde hvervet to nye sjæle.

Den slags skæbner præsenteres man for i kirkehistorikeren Martin Schwarz Laustens fortsatte odysse om dansk-jødisk sameksistens gennem tiderne. Først fik vi *Kirke og Synagoge*, dernæst *De fromme og jøderne* om pietismens tid, og nu er vi nået frem til Oplysningstiden. Der lægges en imponerende flid for dagen, store dele af kildematerialet er utrykt, og ud af det kirkehistoriske værksted sendes murstenstunge værker. For tunge.

Den københavnske jødiske menighed var støt voksende gennem hele det 18. århundrede, og de 282 sjæle i 1728 var blevet til over 2000 ved århundredskiftet. Langt de fleste levede i fattigdom. Frem til 1780'ernes reformår levede jøderne i Danmark stort set som de havde gjort siden privilegierne fra Christian 5.'s tid. Kongemagten tillod et udstrakt selvstyre med De Ældste som administrative ledere. Jøderne havde egen fattigforsorg, eget skifte- og begravelsesvæsen, egne butikker og særlige regler for »kirketugt«, bare for at nævne lidt. Omvendt var det ikke muligt for jøder at træde ind i det offentlige danske samfund, hæmmet som de var af snævre erhvervs muligheder, som stort set begrænsede ham til handel og pengeudlån.

Som i det øvrige Danmark begyndte Oplysningstidens brydninger for alvor for jøderne i 1780'erne med de nye idéer om frihed og borgerrettigheder, og de gik da heller ikke hen over hovedet på det mosaiske samfund, der oplevede spændinger mellem en reformfløj – Haskalahen – og en konservativ fløj. De reformivrige stræbte efter fuld integration i det danske samfund, og ønskede et afslappet forhold til ritualer og ceremonier, mens de konservative svægede til traditionel jødedom. Et sigende problem var påklædningen i synagogen. Skulle paryk og moderne klædedragt accepteres dér, som reformfolkene ønskede? Reformfløjens kritik af rabbiner-

tyranniets band og bøder til fordel for oplysning tog til gennem 1790'erne. Det er ærgerligt, at Schwarz Lausten ikke hæfter sig ved, at den samme proces var i gang i de kristne rækker i duellerne mellem fritænkeri og ortodoksi. Som læser overbevises man forresten ikke helt om *Haskalahens* tyngde og indflydelse i København. Vi præsenteres for en lille håndfuld tysk-inspirerede skribenter, der optrådte i pressen, men havde de noget bagland? Var der tale om Tordenskjolds soldater? Her hæmmes Schwarz Lausten af, at den jødiske menigheds arkiv for perioden er gået til grunde.

Til held for Haskalah-fløjen så Bernstorffs reformregering positivt på jødisk integration. Processen var så småt sat i gang forinden. Fra 1783 blev det tilladt jødiske mænd at tage visse akademiske grader, og snart efter kunne jødiske drenge optages i latinskolen. Fra 1788 åbnedes håndværkerlaugene. I 1790'erne nedsattes to kommissioner med ambitiøse mål om at integrere og regulere menighedens indre liv. Træerne voksede dog ikke ind i himlen. Meget måtte opgives pga. pres fra den store konservative fløj, som forbeholdt sig den gamle uafhængighed. Integrationsviljen tog yderligere fart omkring 1800, hvor blandede ægteskaber blev tilladt, ligesom jøder nu kunne eje jord. Det rejste nye problemer, for hvad gør man med en jødisk godsejer, der med sin herremands-rang også blev kirke-ejer og skolepatron? Det blev tilfældet, da købmanden Wulf Salomonsen købte Antvorskov Hovedgård i 1813. Jødisk herredom over Herrens Hus? Nej. Det blev hurtigt enhver forbudt at være kirke- og skolepatron, dersom man ikke sværgede til protestantismen. Den endelige ligestilling af danskere og jøder kom i 1814 med det aber dabei, at jøder stadig ikke kunne opnå offentlige embeder. De ydmygende edsaflæggelser, man afkrævede jøder i forbindelse med retsager, stod ligeledes ved magt helt til 1843, for det onde »var for dybt rodfæstet endnu«. Mistænkeliggørelsen hang ved.

De nye rettigheder blev ikke opnået uden sværdslag. Især danske teologer stillede sig skeptiske over for det folk, som havde dræbt Kristus, og kirkens folk luftede jævnlige gængse fordomme om jødernes konspirationer, grådighed og ondskab. Til undertegnedes overraskelse viste både forfatteren Thomas Thaarup og indflydelsesrige teologer som Christian Bastholm og Otto Horrebøw de indre svinehunde i Den litterære Jødefejde i 1813. Det var ellers folk, som gennem 1790'ernes ophedede kirkekamp havde krævet tolerance og frihed, men åbenbart kun for »fritænkere« – ikke for jøder.

Særligt problematisk er bogens velvoksne kapitel om jødernes overgang til kristendom. I sig selv et fascinerende felt, hvor det konstateres, at omvendelsesiveren var kølnet noget i forhold til pietismens tid, men med sine 215 sider svulmer

kapitlet for voldsomt op. Vi præsenteres for alle 120 kendte proselyt-skæbner á la Sara og Zipora – og i fuld længde. Baggrund, familierelationer, motiver. På sin vis er det sympatisk at rive skæbnerne ud af fortidens glemsel og give dem et ansigt, men man kunne nøjes med fællestræk og et velvoksnet noteapparat (Skyldes nøjagtigheden mon en oprigtig kristen glæde over de fortabte sjæle, som fandt ind i den kristne fold?).

Og apropos nøjagtigheden, så lader Schwarz Lausten den stoute kirkekæmper Nikolaj Edinger Balle optræde som biskop i sagen om Sara og Zipora i 1773. Der må være sket en fejl. Balle blev først biskop i 1783, og var på det givne tidspunkt professor ved Københavns Universitet. Balle er for resten bogens skjulte helt, og det demonstreres troværdigt, hvordan han hævdede sig et stykke over sine teologiske kolleger i udsyn og tolerance, når det kom til jøderne. Men Schwarz Lausten forelsker sig for meget, når han lader biskoppen »i kirken, i skolen og hele samfundet« bestræbe sig på at fremme »Oplysningen«. Balle veg ikke tilbage for at anklage uortodokse teologer for umoral, og han havde et ambivalent forhold til pressefrihed. Så meget for frisindet.

Med *Oplysning i Kirke og Synagoge* anammer Schwarz Lausten nyt land, og forfatteren har et solidt overblik over sit stof. Men værket slås med problemer. Man kan ærgre sig over nogle valg, som vel alligevel må accepteres. Et er, at fremstillingen er strengt kirkehistorisk. Et blik på den antropologiske litteratur om kulturmøder havde gavnet arbejdet, og ligesom sine kirkehistoriske forgængere Ludvig Koch og Bjørn Kornerup viser Schwarz Lausten ingen interesse for bredere samfundsmæssige forklaringsrammer. Her er menneskers idéer det bærende, og der kæles især for parternes teologiske argumentation. Ærgerligt, for bogens underliggende tema – integrationsproblemet – er jo rasende aktuelt. Bare et par af mange paralleller til nutiden: Jødiske reformfolk og danske embedsmænd så bekymret på den strøm af polske rabbinere, der kom til København for at prædike i synagoger og bedehuse, og polakkerne blev regnet for aldeles uoplyste og dybt konservative. Man havde problemer med at holde fattige udenlandske jøder ude af riget, trods stadigt skærpede forordninger om fængsel og bødestraf. Hvor har man hørt det før?! Den aktuelle indvandrerdebat kunne nok lære en ting eller to af fortidens problemer.

Og så er bogen for lang. Som mange historikere har forfatteren svært ved at administrere de velsignelser, som moderne tekstbehandling forsøder forfattergerningen med, eller også ønsker han det ikke. Schwarz Laustens særlige stil er at referere alt, hvad han støder på. Omhyggeligt, pligtskyldigt, ned til mindste detalje. Alt skal med. Alle 120 proselyt-ansøgninger, alle betænkninger fra 1790'ernes jødekommisioner,

alle regeringsmøder, alle argumenter i Christian Bastholms *Den Jødiske Historie* fra punkt 1) – 4). Her er det kilderne, der styrer historikeren, ikke omvendt. Et typisk eksempel er kapitlet »Jødedom og jøder i kristne teologiske skrifter«, hvor 12 af tidens forfattere gennemgås. Hver gives et detaljeret referat – og ikke videre. Der ledes ikke efter en sammenhæng mellem værkerne, efter en rød tråd, der trækkes ikke idéhistoriske linier frem eller tilbage, der bliver ikke vurderet eller kvalificeret.

Hvad der er er på spil i de tekster, det må læseren selv vurdere, når forfatteren ikke ønsker at svinge taktstokken, og det kræver *sin* læser. Schwarz Lausten har ikke valgt det centrale ud og han arbejder ikke problemorienteret. Alt er lige vigtigt. Således fremstår bogen som et udvidet notekatalog, et deskriptivt stenbrud af viden, et kig ind i det historiske værksted, inden forfatteren har fortættet sin tekst. I det historiske cock pit sidder en grundig mand, der er tilfreds med at være det tidernes registrerende øje, der blot ser, men ikke vurderer.

På den baggrund mener jeg, al ære og respekt, at Schwarz Laustens seneste bøger er krønikeskrivning. Ikke moderne historieskrivning. Trods værkets knaster skal der dog ikke herske tvivl om Martin Schwartz Laustens grundighed og format – men mere ragekniv og fokus fremover, tak. De to sidste værker, der tilsammen dækker det 18. århundredes dansk-jødiske liv fylder i alt 1336 sider. Mod periodens slutning levede omtrent 2000 jøder i København. Det vier plads til – lidt polemisk, indrømmet – omkring 2/3 side til hver enkelt jøde, og det er for meget at pløje sig gennem. Hvad med at samle stoffet fra middelalder og frem i en generel fremstilling næste gang?

Morten Petersen

Anne C. Sørensen: Ladby. A Danish Ship-Grave from the Viking Age with contributions by Vibeke Bishoff and Kenn Jensen, Peter Henrichsen. Ship and Boats of the North, volume 3, Roskilde 2001, 293 s. 385 kr.

I den vigtige serie om skibsfund fra Norden, der præsenterer skibene i en bredere kulturel kontekst for et internationalt publikum, er turen nu kommet til Ladbyskibet på Fyn. Dette hører ikke til de mest spektakulære, for kun aftrykket af skibet er bevaret, men omstændighederne for ny viden har været gunstige. I 1997-98 har skibsaftrykket nemlig været genstand for en omfattende reovering, da svamp fra opstigende vand i undergrunden truede dets eksistens. Det gav eksperter mulighed for at undersøge fund-

materialet på ny efter metoder, som tidligere udgravere ikke havde adgang til. Det er resultatet heraf, som nu er samlet i denne veludstyrede publikation med talrige illustrationer trykt på glittet papir og med aftrykt katalog over fundmateriale bagest i bogen.

De mange forfattere dækker over et tværvidenskabeligt samarbejde mellem flere institutioner. Således er bogens sidste del skrevet af en konservator, Peter Henrichsen, som leverer en gennemgang af selve bevaringsformen af skibet. Her erindres det, at da det i slutningen af 1930'erne lykkedes den ihærdige amatørarkæolog, den lokale apoteker i Odense Helweg Mikkelsen, at overbevise de noget skuffede myndigheder, der havde sat næsen op efter et skib i klasse med de norske fra Oseberg og Gokstad, at selv et aftryk fortjente at blive bevaret *in situ*, var det en banebrydende beslutning. Bevaringsaktionen i 1990'erne var bestemt heller ikke uden risici, og det redegør Peter Henrichsen så udmærket for. Bidraget fra Vibeke Bischoff og Kenn Jensen hidrører alene overvejelser om, hvordan skibet kunne have set ud. I forhold til den ældre publikation om Ladbyskibet fra 1957 har fundet af Skuldelevskibene og siden skibe fra Hedeby Havn bragt vigtigt sammenligningsmateriale ind, og med den nye computeranimation er teknikken nu til stede, så man kan eksperimentere med en mere nøjagtig rekonstruktion. De to forfattere er hhv. skibsarkitekt og modelbygger. Dette arbejde fører til mindre opjusteringer på langskibets længde og bredde, men vigtigst forøges dybden med 32-37 cm. Da den tidligere kun regnedes for at være 65-70 cm dyb, er korrektionen væsentlig. Disse ændringer til trods vil de godt 50 sider, forfatterne breder sig over, (bogens anden del), nok især appellere til feinschmeckere.

Det 168 sider store hovedafsnittet, bogens første del, er lagt i hænderne på arkæologen Anne G. Sørensen, og er et langt stykke af vejen hendes omarbejdede ph.d.-afhandling udført i årene 1993-98. De to første afsnit omhandler terminologi og status for udgravningerne, derefter følger et kapitel om skibets rekonstruktion, som er helt uundværlig at læse, hvis man skal gøre sig håb om at forstå bogens anden del, men som også i sig selv leverer glimrende sammenligninger med et stort sekundært materiale fra Frankrig til Baltikum. Nu følger store kapitler om gravfundene på skibet sammenholdt med gravfund fra perioden i det øvrige nordøstlige Fyn, som udgør bogens tyngdefelt. Endelig afsluttes med en fin kulturhistorisk perspektivering og sammenfatning.

I forhold til ældre forskning eksisterer der i dag en større bevidsthed om at fange helheden i et gravanlæg. Dette blik demonstrerer Anne C. Sørensen allerede i referatet af udgravningerne for sommeren 1935, da meget tyder på, at ud-

graverne identificerede en forkert høj med den, som fundet blev gjort i, fordi flere var blevet slettet. Fundene uden for gravhøjen vies stor opmærksomhed, hvad Thrane var den første til at gøre tilbage i 1980'erne. Udover indsigt i gravskikken er det resterende fundmateriale fra den tidligt plyndrede grav vigtigt, fordi det kan give den bedste datering af det træløse skibsaftryk. På dette punkt rykker Anne C. Sørensen dateringen tilbage til 900-925 i forhold til tidligere 950. Derved taber de med den sene datering forbundne spekulationer om plyndringen udtrykte en desakraliserende handling foretaget af kristne pusten. Plyndringen skete formentlig inden for et tidsrum af seks måneder efter gravlæggelsen, skriver forfatterennøgternt.

Hvem var han så, ham den døde, som nu 1100 år efter har fået et nyt og så smukt gravmæle? Ja, det er vel på dette punkt, at Sørensen leverer sin største indsats. Først ved at sætte skibsgraven ind i en kæde af lokal fund fra romersk jernalder til middelalder, dernæst ved at sammenligne graven med især skandinaviske gravfund fra vikingetiden. Det kan være en lokal stormand, men i så fald har han været en herre af betydning, som kontrollerede området. Han kan også have været af kongegæt eller sågar kongen selv. Der var trods alt hele 11 heste med ham i båden. Anne C. Sørensen hælder mest til det sidste, men er fair nok til at gennemgå teoriene en for en, og de argumenter der taler for de respektive tolkninger.

Alt i alt er det en fornem publikation, som lever op til international standard. Der er også mangler, som jeg afslutningsvis skal hellige mig.

En summarisk gennemgang af noterne viser fejl og inkonsistens med hensyn til tegnsætning. Mere alvorligt er fraværet af et register. Dette værk vil først og fremmest blive anvendt af specialister, nogen vil kun være interesseret i det velbevarede anker, andre kun i omtalen af spor. For disse gives ingen hjælp. Man må blade sig frem til, hvor man tror noget er beskrevet, og det tager tid, alt for lang tid. Alvorligst er dog, at forfattere og redaktør ikke tager konsekvensen af at skrive for et internationalt publikum. For det første er sproget tungt. Det kan godt være, at Anne C. Sørensen kan kokettere med at have fået tilnavnet Miss Marple på grund af sin næsten detektiviske indsats undervejs, men en stor stilist i at fremlægge et plot er hun ikke. Jeg husker med glæde mine tidlige kriminalromaner, hvor alle mistænkte i slutkapitlet blev kaldt sammen, for at efterforskeren kunne bringe orden ud af virvaret. Lidt brug af retoriske virkemidler til en anden gang kan anbefales. For det andet er der balancen mellem det almene og detaljen. Jeg tror for meget dansk og skandinavisk historie er forudsat bekendt i afhandlingen, og den plads det ville koste at udfylde, kunne i stedet hentes ved at spare på omstændelige beskrivelser, hvor sådanne ikke behøves. F.eks. i forbindelse med dag til dag-gennemgangen af begivenhederne i det store udgravningsår 1935. Som værket fremstår her, er det skrevet på engelsk for et dansk arkæologisk publikum. Gevinsten heri skal man nok have studeret længere, end jeg har, for at kunne se.

Lars Bisgaard